

Pris: 125 SEK

KRITIK

TEMA / BOSTAD

Arkitekturtidskriften KRITIK #29
mars 2016
Syntes förlag
ISSN 1654-7969
Pris: 125 SEK

Chefredaktör och ansvarig utgivare:
Pär Eliaeson

Layout:
Syntes förlag

Medverkande:
Pär Eliaeson, Mikael Askergren, Paul Hansson,
Jan Hietala, Tora Färnström

Utgiven av:
Syntes förlag
Beckbrännarbacken 2
116 35 Stockholm
www.syntesforlag.se

Blogg:
syntesforlag.blogspot.com

Facebook:
facebook.com/Arkitekturtidskriften.KRITIK

Tryck:
Spauda, Vilnius

ISSN 1654-7969
För ej beställt insänt material ansvaras ej.
Produceras med stöd från Statens kulturråd.

Omslag:
Sidan 1: Frihamnen, Göteborg
Illustrationsplan, Samrådshandling
Bild: Göteborgs stad

Sidan 64: Dalénum, Lidingö
Illustrerad planlösning, Optikvägen 6
Bild: JM / AIX arkitekter

- 6 Ledare
- 8 SYSTEMKOLLAPS HORNSTULL
Tora Färnström
- 14 EXEMPLET FRIHAMNEN
Pär Eliaeson
- 18 SKISS TILL SYSTEM FÖR MARKNADS-
HYROR
Pär Eliaeson
- 20 OM DEN SVENSKA PLANLÖSNINGS-
KONSTENS FÖRFALL
Mikael Askergren
- 26 SUPERNOVA-PRINCIPEN
Pär Eliaeson
- 32 BOSTADSRÄTTENS KOMMUNISTISKA
POTENTIAL
Pär Eliaeson
- 34 FÖRTÄTNINGENS POSITIVA EFFEKTER
Pär Eliaeson
- 36 ARKITEKTUR OCH POLITIK OCH BOSTAD
Pär Eliaeson
- 38 FYRA BÖCKER OM ARKITEKTUR
Jan Hietala
- 50 ATT SE STADEN OCH MÄNNISKAN
Pär Eliaeson
- 58 CTRL+C UPPSALA
Pär Eliaeson

Bostadsvåren

Pär Eliaeson

Sent skall syndaren vakna. Men nu är det bostadsfrågan som gäller. Alla har ett bostadstema denna vår: tidskrifter, debattprogram, forskning, konerenser, utbildningar, tankesmedjor, muséer. Och det måste vara så. Ingenting annat är möjligt.

Vi vet verkligen nu att bostadsförsörjningen är en central samhällsfunktion. Från migrationsverket till näringslivet. Alla ser hur dåligt vårt samhälle fungerar utan de bostäder som behövs. Hur vi hamnat i den bostadskris vi lever varje dag tvistar de lärde om. Vi drar i några av de trådar vi gillar att nysta på i detta nummer. Andra får ägna sig åt sitt. Bara vi gör någon nytta och skapar lärdom.

Den centrala statliga kunskapsinstitutionen i vårt ämnesområde Arkitekturmuseet (Arkitektur- och designcentrum, okej då) satsar stort. I april öppnar en mycket ambitiös bostadsutställning som blickar både bakåt och framåt. Vi hoppas alla att den kommer att göra sitt jobb ordentligt. Den måste göra det. Det är inte tid för misslyckanden nu.

Våren kommer!

Kvillebäcken, Göteborg

Foto: Pär Eliaeson

Systemkollaps Hornstull

Tora Färnström

Segregation och gentrifiering verkar över hela stadens spelplan. I Stockholms stenstad kan nu ses allt fler negativa effekter av den ekonomistiska stadsutveckling som varit rådande i decennier. Vissa områden har blivit klassiska exponenter för den samtidens frusna ideologi som är vår stadsbyggnad och arkitektur. Stockholms Södermalm är emblematiskt i denna diskussion. Nytorget och Hornstull närmast ikoniska i sin starkt präglade livsstilsmarkering. I Kritik #8 (februari 2010) beskrev urbanhistoriker Håkan Forsell sina hornstullskvarters resa från Knivsöder till något ännu obestämt. Nu vet vi möjligtvis mer. Tora Färnström, statsvetare, utredare på Tankesmedjan Tiden och även hon mantalsskriven i Höga lids församling, tillfogar nya perspektiv. Inifrån och utifrån.

Det finns något direkt o-organiskt i utvecklingen på Södermalms nordvästra spets. Det handlar om mer än att det nya Hornhusets exteriör skapar en besvärande dissonans till resterande omgivning. Det är något annat som skaver. Förändringarna i Hornstull är inte bara ett led i en ordinär gentrifieringsprocess, utan också ett uttryck för en mer omfattande värdeförskjutning och en påskyndad exploateringstakt.

Vanligtvis präglas gentrifieringsfasens initiala skede av en önskan om och en strävan mot att bibehålla områdets autentiska karaktär, då detta utgör själva fundamentet i dess attraktivitet och konkurrenskraft. Man vill ha den småputtriga stämning som kommer sig av att passera den Roy Andersson-aktiga busshållplatsen vid Bergsunds strand på sin promenad ned mot vattnet för att ta en förmiddagskaffe på Bio Rio.

Men i Hornstull har stora delar av det unika och arbetarpräglade utarmats i snabb takt. Åtminstone i området runt Långholmsgatan/Hornsgatan där mycket har förändrats på kort tid under 2010-talet.

Exploateringen av Knivsöders sista utpost är en uppvisning i hur storskalighet och marknadsanpassning letar sig in i stadsutvecklingens alla faser och ökar takten på privatiseringen av stadens gemensamma ytor. Processen har forcerats, farten ökat, bland annat på grund av att man under de liberalt styrda åren tog många beslut för att driva på den rådande trenden. I Hornstullsområdet resulterade det i ett utpräglat företagsdrivet stadsutvecklingsprojekt med en väl accentuerad kronjuvel – gallerian.

Projektet skulle skapa förbättrad tillgänglighet och utökad service. En uppfräschning av en sliten och dåligt utnyttjad plats. I praktiken har det visserligen inneburit förbättrade shoppingmöjligheter, men på bekostnad av diversitet och social inkludering. Allt i motsats till det uttalade syftet. Låt oss först kolla på likriktningen.

Hornstull, Södermalm, Stockholm

Bild: Google Earth 2012

Nästa uppslag:

Hornstull, Södermalm, Stockholm

Foto: Lantmäteriet/Blom 2015

FÖRETAGSDRIVEN STADSUTVECKLING

Enligt en av projektets parter, Bonnier fastigheter, ville man skapa en galleria med "lokal känsla", bland annat i form av en matmarknad på nedre botten och unika småskaliga affärs-koncept i övriga delar av byggnaden. Lite som Nytorget. Lite som SoFo. När gallerian stod klar våren 2013 visade det sig snarare vara lite som Liljeholmsgallerian, fast med sämre utbud och i mindre skala. Ombyggnationerna har, som utlovat, skapat ett tätare och i viss mån mer enhetligt, centrum men gallerians butiker stänger ned en efter en på grund av utebliven vinst. Många gånger har lokalerna stått tomma under längre perioder i brist på nya hyresgäster.

Tre år efter det att projektet stod klart blir det tydligt att nya Hornstull inte bara har svårigheter att locka stabila och vinstinbringande affärskoncept. Området saknar även flera av de komponenter som gjorde platser som arealen kring Nytorget unikt. Det som förstärkte Nytorgets varumärke var inte bara det något krystade och New York-inspirerade namnet SoFo, utan just småföretagandet och den bibehållna stadsbilden.

När Stockholms Brooklyn, Hornstull, skulle genomgå samma förändring föll profileringen platt. Något i den påklistrade småskaligheten och livsstilskonsumtionen skär sig med det övriga Hornstull, kanske på grund av att dess framväxt till stor del kommer uppifrån snarare än från lokala entreprenörer. Områdets utveckling är inte ett mer organiskt resultat av mindre butiker och restaurangers drivkraft och etablering, utan en produkt av företagsdriven stadsutveckling på makronivå med redan höga hyrespriser, strömlinjeformat utbud och få möjligheter att etablera sig som mindre kapitalstark aktör. De hyreshöjningar som nu drabbar SoFos företagare och sätter områdets existens under press, var redan från början en väl integrerad del av strukturen i "nya" Hornstull. På så sätt exkluderade man möjligheten för en bred representation av företag och aktörer att etablera sig i det nya konceptet.

HORNSTULLS HISTORIA

Men det handlar inte bara om hur den eftersökta småskaligheten inte får fäste i den nya strukturen, utan också om hur denna typ av stadsutveckling skapar kortsiktiga uppfräschningar men på lång sikt försämrad samhörighet. Ett bysamhälle med få socialt och politiskt sammanförande faktorer. Medborgarna förväntas finna gemenskap i kommersen. Men de butiker och restauranger som upprättats tillhör antingen större kedjor eller en ytterst trendkänslig publik. Utbudet speglar varken Hornstulls breda spektrum av invånare och besökare eller dess historiska arv. Utöver shopping, restaurang och nattliv finns få gemensamma samlingspunkter. Särskilt inte för barn, äldre och socialt utsatta.

Sett till Hornstulls demografiska historia kan stadsutvecklingsprojektet förstås som ett försök att ”skapa ordning”, städa upp, och därigenom höja områdets konkurrenskraft och fastighetspriser. Hornstull har under lång tid varit en vistelseplats för socioekonomiskt utsatta. När platsen byggdes om togs liten, om ens någon, hänsyn till detta. Området runt gallerian saknar exempelvis kostnadsfri toalett och avskilda gemensamhetsytor att vila på. Gallerian patrulleras frekvent av ordningsvakter. Framkomligheten runt byggnaden begränsas av öppettider, avgifter och uteserveringar, något som tvingar individen att agera konsument i större utsträckning än medborgare. Stockholms stad, som var samarbetspartner i arbetet, kompletterade inte det svaga hållbarhetsperspektiv med hårdare krav på social inkludering. Istället blev det kortsiktiga vinstintresset desto viktigare.

Marknadsliberalismens överordning är sedan gammalt och utvecklingen i Hornstull långt ifrån unik. Det går ändå att sörja att något gått förlorat i omvandlingsprocessen. Om man är dramatiskt lagd kan man prata om förkrympandet av Hornstulls själ. Lite mer emotionellt nyktert kan man istället krasst konstatera – den liberala stadsomvandlingsvurmen rotar sig längre och längre in i den svenska huvudstadens mer bestående strukturer. ■

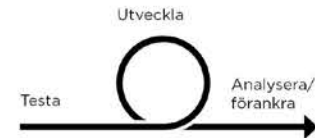
Långholmsgatan, Bergsunds strand

Foto: Pär Eliaeson

FRÅN VISION TILL NY STADSDEL

Frihamnen är en utpekad testarena där nya idéer, lösningar och metoder ska prövas. Det kräver hög grad av nytänkande, innovationsförmåga och ett gränsöverskridande arbetssätt. I den workshopprocess som genomfördes med markanvisade byggherrar, Göteborgs Stad och inbjuden expertis formulerades en gemensam målbild och en strukturplan.

Många frågor ska hanteras parallellt i en pågående process och många intressen ska avvägas. De viktigaste kvaliteterna ska säkras, knäckfrågor som tex täthet kontra friytor måste lösas. Planen ska också utformas så den blir robust och flexibel över tid.

PRINCIPER

VARIATION

Från höga till låga hus, från billiga hyreslägenheter till dyra ägarlägenheter, från gratisaktiviteter till kommersiell handel.

MIX/BLANDING PÅ ALLA NIVÅER

En mångfald av verksamheter och bostäder i hela området. Bred mix av användningar och upplåtelseformer för bostäder i varje kvarter.

MÅNGFUNKTIONELLA YTOR

Parker, grönska och gårdar samutnyttjas för skolor, boende och dagvatten. Öppningar och smitvägar genom större kvarter ger tillgång till grönska.

LOKALKLIMAT

Goda sol, vind, vatten och luft förhållanden i dagens och framtidens klimat!

MANIFEST

Vårens workshop-process resulterade i ett "Frihamnen-manifest" som beskriver målbild, kvaliteter och viktiga strategier som förutsättning för det vidare arbetet.

TESTARENA

HELA STADEN, NUI

BOSTÄDER FÖR
ALLA

PROCESSEN I FOKUS
OCH INKLUDERANDE
ARBETSMETODER

FRIHAMNEN HUSHÅLLAR MED
RESURSERNA

ATT LEVA HÅLLBART SKA
VARA ENKELT

UTVECKLAS
STEGVIS

GATOR OCH PLATSER UTFORMAS
FÖR VARDAGENS MÖTEN

FRAMTIDENS MOBILITET
TESTAS I FRIHAMNEN

VATTEN SOM STADSROM OCH
KOMMUNIKATIONSyta

BEVARA PLATSENS AUTENTICITET
OCH ATMOSFÄR

BEFINTLIGA BYGGNADER OCH
VERKSAMHETER BLIR EN STARTPUNKT
FÖR FORTSATT UTVECKLING

UTBYGGNAD ÖVER TID

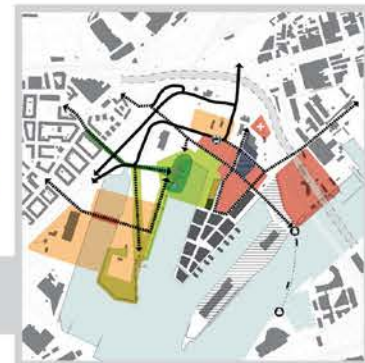

2017

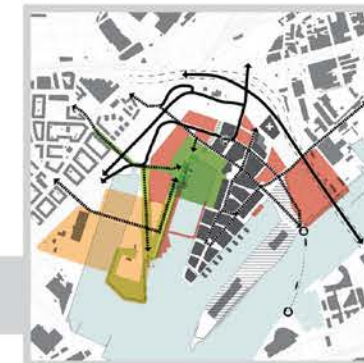
Teckenförklaring
Kopplingar
- huvudstråk
- gångstråk
Temporary city
Byggarbetsplats
Park
- tillfällig
- permanent
Eventområde

2019

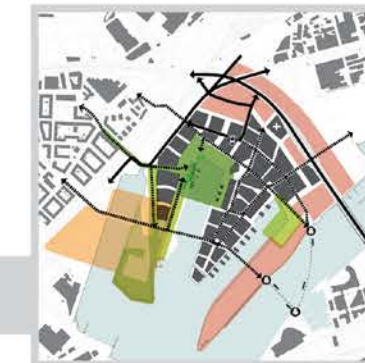

Detaljplan 1 Frihamnen, Göteborg
Samrådshandling
Från vision till ny stadsdel
Bild: Göteborgs stad

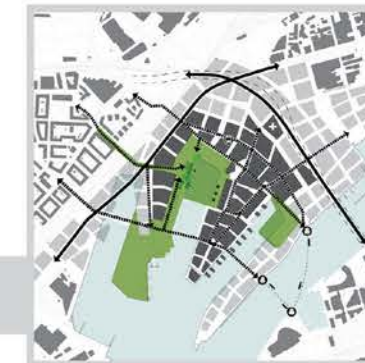
2021

2027

2035 >

VY MOT INRE HAMNBASSÄNGEN

Skiss till system för marknadshyror

Pär Eliaeson

BOSTADSMARKNADEN 2.0

1. All hyressättning är fri.
2. Alla metoder för hyressättning är tillåtna.
3. Alla ideologier för byggande och förvaltning är tillåtna.
4. Det kommunala märkägandet och plan-monopolet stärks, befrias från kapitalistiska målsättningar och ges demokratiskt styrda samhällsorienterade riktlinjer.

Huvudsakliga parter på hyresmarknaden:

- A. En återupprättad allmännyttan (demokratiskt styrd, statliga medel)
- B. Fastighetsägarnas medlemmar (kapitalistiskt styrda, privata medel)
- C. En återupprättad bostadskooperation (socialistiskt styrd, privata medel)
- D. Hyresgästföreningen (demokratiskt styrd, privata medel)

Hur kommer det att gå?
Låga eller höga hyror?

Det som brukar kallas fri marknad är egentligen inte en fri marknad. Begreppet kan förstås som en marknad på den kommersiella handelns villkor.

När Göteborgs stad introducerade sitt bostadsprojekt i Frihamnen med kommunalt reglerade låga hyror slog intresseorganisatio-nen Fastighetsägarna omedelbart bakut och motsatte sig förslaget med argumentet att villkoren blev orättvisa för de vinstdrivande bostadsförvaltarna. Där gick alltså gränsen för marknadens frihet enligt Fastighetsägarna.

”Bostadsmarknaden” är ingen vanlig marknad. ”Varorna” är samhällets bostäder. Dessa är inte vilka varor som helst utan utgör en vä-sentlig del av vår medborgerliga rätt, rätten till bostad. Detta förhållande ger att endast den kommersiella marknadens logik inte räcker till för att omsluta bostadsförsörjningens dyna-mik. Det allmännas finansiering och förvaltning har en helt självklar plats på denna arena. De statliga och kommunala aktörerna kan agera på helt andra sätt än de kommersiella aktörer-na i bostadsförsörjningen. De konkurrerar med varandra och kompletterar varandra.

Detta är den ”bostadsmarknad” vi bör ha. De fullt utvecklade villkoren och förhål-landena i detta tillstånd har vi inte sett ännu, men i exempelvis Frihamnen i Göteborg kan vi med tiden börja se tendenserna. Debattens vågor har gått höga i press och i medborgerliga forum. Göteborgs stad verkar dock stå fast vid sina krav på reglerade hyror under en begrän-sad tid av 15 år. En medveten störning av den befintliga ”marknaden”.

Resultatet kommer att bli: de verkliga ”marknadshyrorna”. ■

Faksimiler från Göteborgs-Postens websida
www.gp.se

Kommunens hyresexperiment riskerar slå bakut

Publicerad 28 maj 2014 | Uppdaterad 17 juni 2015

Vem ska betala? Flera viktiga frågor är ännu obesvarade i stadens kommande hyresexperiment. Den principiella frågan är om det är fastighetsägarens och grannarnas uppgift att betala för dem som har svårt att betala hyran i nybyggda områden som exempelvis Frihamnen, eller om det är hela samhällets uppgift, skriver debattörerna.

DEBATT

Om stadens politiker försöker sätta hyran för utvalda lägenheter, låsa fast den i 15 år och därmed kortsluta hyreslagstiftningen, blir projekten omöjliga att räkna hem ekonomiskt. Investerare väljer då andra marknader i stället. Det skulle slå hårt mot den redan alltför låga nyproduktionen av hyresrätter i Göteborg, skriver bland andra Charlotte Andersson, Fastighetsägarna.

Vem får betala om hyran sänks?

Publicerad 17 december 2014 | Uppdaterad 17 juni 2015

Bild: valentin

LEDARE

Det är riskabelt att överge bruksvärdesprincipen för vad en hyresrätt får kosta.

Det är förträffligt att Allmännyttan vill försöka sig på att bygga hyresrätter i Frihamnen med jämförelsevis mycket låga hyror. Går det att genomföra utan att fuska med bruksvärdesprincipen är det ett genombrott för nyproduktion i centrum med hyror som även människor med lägre inkomster kan betala. Inget kunde vara mer eftersträvarvärt.

Marknaden måste bidra till rimliga hyror

Publicerad 19 februari 2015 | Uppdaterad 17 juni 2015

Ska visionen om Frihamnen kunna förverkligas krävs att marknaden bidrar med rimliga mark- och byggkostnader samt mer acceptabla vinster i fastighetsförvaltningen än i dag, skriver debattörerna.

DEBATT

Fastighetsägarna GFR fortsätter envist argumentera för extremt höga hyror i nybyggda bostadsområden. Men att låta kommunala bostadsbidrag gå rätt ner i fickan på fastighetsägarna är fel lösning på målet om ett socialt blandat boende, skriver Hyresgästföreningen.

Frihamnen först med billiga hyresrätter

Publicerad 23 maj 2014 | Uppdaterad 17 juni 2015

Totalt ska 10 000 lägenheter byggas i Frihamnen.

Bild: Jonas Lindstedt

GÖTEBORG

Nya hus är lika med höga hyror. Men nu satsar Älvstrandsbolaget på tusentals nya bostäder med lägre hyror i centrala stan. Fastighetsägarna sågar idén.

För ett par veckor tog en enig styrelse i Älvstranden utveckling AB beslutet om att 2 500 av de hyresrätter som planeras på Frihamnen ska byggas så att hyrorna kan hållas nere. Mattias Jonsson (S), ordförande Älvstrandsbolaget, ser gärna att modellen även används för en del av de hus som ska byggas vid Järnvägen och Skeppsbron.

Om den svenska planlösningskonstens förfall

Mikael Askergren

Jag har tre käpphästar när jag bedömer bostadsarkitektur. Det jag allra först tittar efter när jag läser bostadsplaner är följande:

1. Vetter toaletterum mot hall eller annat neutralt utrymme? Eller vetter toalettdörr mot kök/matplats (eller vardagsrum), så att ens middagsgäster hela tiden är medvetna om vilka som går på muggen, när de måste gå, och hur länge de då stannar därinne? Toalettdörr som inte vetter mot neutralt/privat utrymme är oacceptabelt.
2. Är sovrummet stort nog/brett nog för en säng som man kan nå på tre sidor? Vuxna människor ska inte behöva sova i en säng på tonårsumsvis inknuffad i ett rumshörn. Det är något man möjligen kan stå ut med som student, men det är inte en rimlig lösning senare i livet. Och därför oacceptabelt.
3. Om det är fråga om så kallad öppen planlösning, är då det kombinerade vardagsrummet/köket faktiskt tillräckligt stort? Eller har man ”fuskat” och i praktiken bara smält upp en köksinredning längs en vägg i ett egentligen alltför litet rum? Att inte kunna umgås otvunget

och bekvämt både kring matbordet och i soffgruppen är också det helt enkelt oacceptabelt.

Anmärkningsvärt nog tycker jag mig bland nybyggda bostäder i Sverige nästan aldrig finna några exempel som *inte* bryter mot åtminstone en av mina tre anständighetsregler/käpphästar – åtminstone bland flerbostadshusen.

DALÉNUM, LIDINGÖ

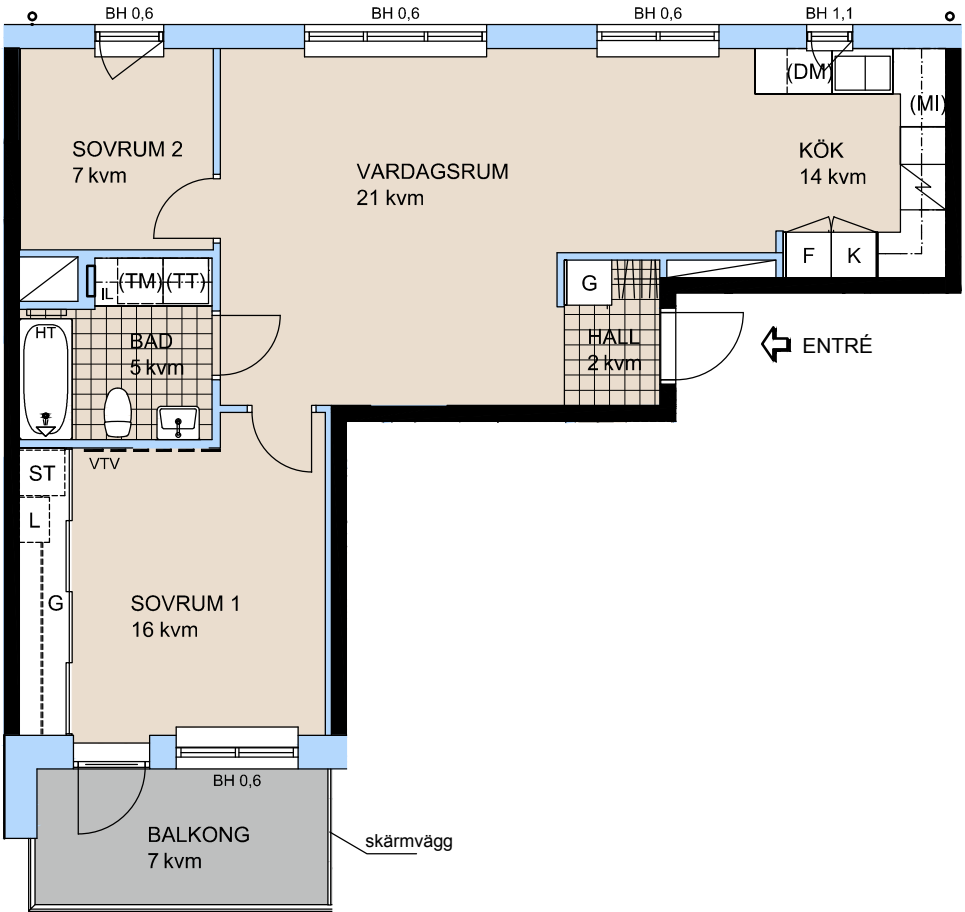
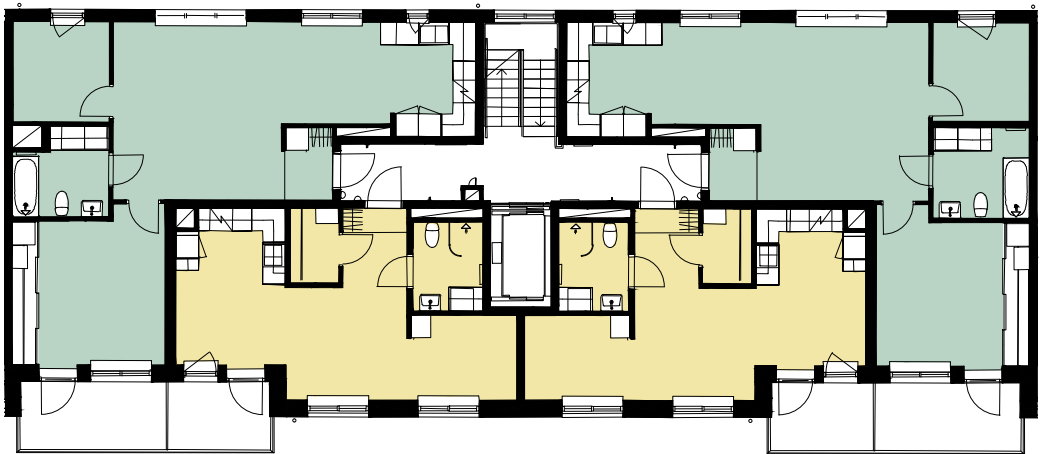
Tag AIX Arkitekters hyresrätter för JM i ett av de mest exklusiva och attraktiva bland alla pågående bostadsbyggen i Stockholms nordöstra förorter, närmare bestämt i sjönära läge på Lidingö, på AGA:s före detta fabriksområde, Dalénum (se illustration på motstående sida).

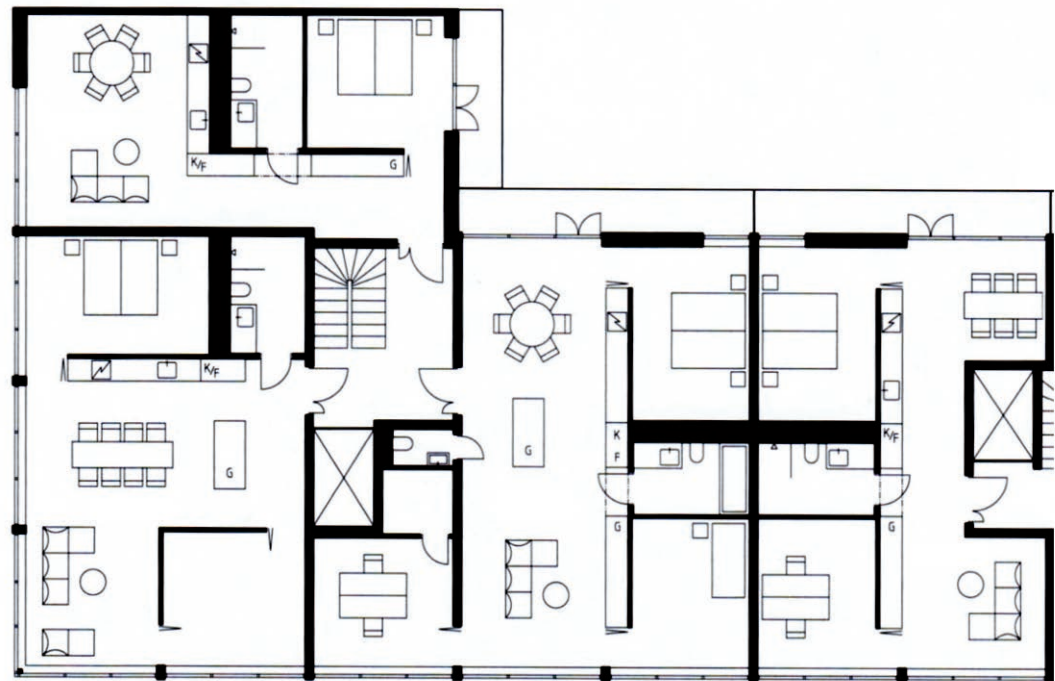
De som inom en snar framtid flyttar in i någon av de sprillans nya hyresrätterna på Optikvägen 6 kanske till en början tilltalas av den välkomponerade, dovt färgsatta, symmetriska fasaden – och av att den typiska våningsplanen också är symmetrisk: husets planritning ter sig tack vare den symmetriska kompositionen oerhört genomtänkt. Planritningen är rentav vacker, ja nästan palladiansk i sitt grafiska uttryck.

Men de inflyttande kommer snart att upptäcka att alla trerummare på just den adressen har toalettdörrar som vetter rakt mot den öppna planlösningens kombinerade kök/ vardagsrum. Vilket ju är fullkomligt oacceptabelt i en bostad för vuxna och någorlunda kultiverade människor som någon gång bjuder hem gäster på middag. God umgängeskultur vid matbordet/i soffgruppen och att samtidigt inför alla gäster behöva skylta med sina toalettbesök, det går inte ihop.

De nyinflyttade kommer ävenledes att tvingas inse att alla enrummare på denna adress har så små och illa disponerade sovalkover att det är frågan om det ens är möjligt att möblera dem med en vuxensäng med mindre än att man på tonårsumsvis knuffar in sängen i alkovens innerhörn. Vilket är totalt oacceptabelt i bostäder för vuxna och någorlunda kultiverade

Illustrerad planlösning, Dalénum, Lidingö.
Hyresrätt, Optikvägen 6, 3 r o k, 68 m²,
skala 1:200/1:100
Bild: JM / AIX arkitekter

Ovan till vänster och ovan:

Illustration, HG7 Allén, Hammarby sjöstad, Stockholm

Bild: Oscar Properties / Johannes Norlander arkitektur

Till vänster:

Illustrerad planlösning, HG7 Allén, Hammarby sjöstad, Stockholm.

Bostadsrätt, Hammarby allé 51-55, Typisk våningsplan., skala 1:200

Bild: Johannes Norlander arkitektur / Projit

människor som någon gång delar säng med en övernattande gäst. Som vuxen människa skall man inte behöva klättra över (och därmed störa, väcka) sitt sällskap när man av en eller annan anledning behöver ta sig ur sängen mitt i natten. Det är inte elegant. Det är inte vuxet. Det är student- eller tonårsmässigt.

HG7, HAMMARBY SJÖSTAD

Också i de mer *upmark*et bostadsrätter som nyligen färdigstälts i Hammarby sjöstad av Oscar Properties, ett projekt kallat HG7 – arkitekt: Johannes Norlander och Projit – finner jag överallt förbrytelser mot åtminstone ett par av mina tre anständighetsregler/käpphästar. Tag den typiska våningsplanen för huset på adressen Hammarby allé 51-55 (se illustration på motstående sida).

Rumsmåtten är här visserligen generösare än i hyresrätterna på Lidingö (ingen vuxensäng måste av rena utrymmesskäl knuffas in i ett hörn), men anmärkningsvärt nog för ett projekt med såpass exklusiv profil har man givit den typiska våningsplanens fyrrummare en hygienstandard som inte är ett dugg bättre än i hyresrätterna på Optikvägen. I fyrrummaren vetter nämligen *både* badrummet *och* gästtoaletten direkt ut mot den öppna planlösningens genomgående, kombinerade kök/vardagsrum. (Det lilla fristående garderobspaket som delvis skymmer gästtoalettens dörr kan knappast räknas som effektiv rumsavdelare i ett projekt med såpass utpräglat exklusiv och "lyxig" profil: "Wow, här sitter jag i min *tjusiga* Eames Lounge Chair med ett glas *single malt whisky* i handen och kan hela tiden hålla koll på vem som använder gästtoaletten, *åh det känns verkligen lyxigt*.") På sitt sätt känns denna "lyxiga" fyrrummare, med sina oförblommerade toalettdörrar överallt, som rena studentkorridoren.

I tvårummaren har man dessutom "fuskat" och smält upp en köksinredning på en rumsyta som egentligen inte är stor nog för att fungera som både matsal och vardagsrum. (Åtminstone inte i ett projekt med såpass "lyxig" profil.)

VART TOG PLANLÖSNINGSFÄRDIGHETEN VÄGEN?

Det är bara ett par tre årtionden sedan alla studenter på landets arkitekturskolor ständigt drillades i konsten att lösa bostadsplaner. Det gick ju på den tiden helt enkelt inte att få statliga lån/bygglov för vilka planlösningar som helst. Toalettdörrar som vette mot kök och/eller vardagsrum var till exempel inte att tänka på.

(”Trerummaren” på Lidingö som vi besökte i början av den här texten hade förresten för tjugo trettio år sedan kallats för 2,5-rummare. Ett föräldrasovrum fick på den gamla byggnormens tid inte vara mindre än 12 m²/smälare än 2,7 meter. Övriga sovrum måste vara minst 10 m² stora/2,5 meter breda för att räknas som ”hela” rum. Ett 7 m² stort sovrum fick bara räknas som ett ”halvt” rum. Utrymmen mindre än 7 m² fick inte kallas ”rum”).

Men – Obs! – drillandet på arkitekturskolorna handlade för arkitekternas del inte bara om att tvingas underkasta sig den sociala ingenjörskonstens teknokratiska paragrafrytteri, det handlade nog också om att med stolthet ta på sig ett visst ansvar för en stor del av folkhemmets bildning och fostran. Man satte nog som arkitekt en ära i att medelst bostadsarkitektur få chansen att lära den i allt högre grad urbaniserade allmogen hur någorlunda kultiverade vuxna umgås hemma hos varandra. Och av rättviseskäl var det förstås nödvändigt att bostadsstandarden höjdes lika mycket för alla. Arkitekterna måste därför drillas i planlösandets konst – för att kunna se till att de bostadsplanlösningar som förverkligades när man byggde nytt alltid höll samma höga standard överallt.

Men mycket har hänt med svensk planlösningskonst sedan dess, efter miljonprogrammets kris och den därpå följande avregleringen av bostadsbyggandet. Och fort har det gått. Med tanke på hur hårt arkitektkåren genom åren drillats i planlösandets sköna konst är det svårt att fatta hur fort hela kåren tycks ha glömt alla krav på en ”god” bostad.

Arkitektkårens samlade erfarenhet av 1900-talets storsatsning på bostadsforskning och funktionsstudier har gått nästan helt förlorad på bara tjugo trettio år. Inte i form av en arkitekternas högljudda och uttalade revolution mot regelverkets stränghet, utan mer som en flyktig rök som efterhand dunstat bort – ”poff”... Hur kunde det gå så fort? Och vart tog planlösningsfärdigheten vägen?

Visserligen handlar många av de planlösningshorrörer man ser nuförtiden om byggföretagens snålhet – som det där med att kalla erbarnliga garderobsskrubbar för ”sovrum”, eller att ”fuska” och kalla ett rum med egentligen alltför liten golvyta för ”kombinerat vardagsrum/kök”. Men ingen byggare kan egentligen tvinga en arkitekt att rita toalettdörrar som vetter rakt in mot dessa de öppna planlösningarnas kombinerade vardagsrum/matplatser. Det är en lösning på planlösningspusslet som arkitekter i gemen uppenbarligen numera väljer helt frivilligt. (Rentav förespråkar: *”Att rita toalettdörrar som vetter mot vardagsrum/kök, vad är det för problem med det? Tvärtom, på så vis fixar jag handikapptillgängligheten samtidigt som jag slipper besväret att behöva komma på ett sätt att i planlösningspusslet bereda plats för något slags hall eller korridor framför toalettdörren!”*)

Och denna olyckliga men numera påfallande vanliga toalettdörrslösning accepteras dessutom – anmärkningsvärt nog – av hyresgästerna och bostadsrättsköparna på bostadsmarknaden. Man hör ju aldrig att någon klagar på toalettdörrars placering i nya hus. Ingen klagar heller på ”sovrum” som är omöjliga att möblera på något som helst vettigt vis. Så det är kanske inte bara arkitekternas och byggföretagens fel: den svenska umgängeskulturen har helt enkelt infantiliserats efter avregleringarna. Svensk umgängeskultur har regredierat och blivit barnsligare, vilket i sin tur återspeglas i bostadsbyggandet: vår samtids bostadsarkitektur förvandlar oss alla till eviga studenter

1.4

.4 Sömn, lek, arbete m m

SBN 71:213

Sovrum ska minst ha följande yta och bredd:

- 7 m², bredd 1,95 m, sovrum för en person
- 10 m², bredd 2,50 m, sovrum för två personer
- 12 m², bredd 2,70 m, sovrum för föräldrar med spädbarn

I lägenhet om 2RK och större ska ett sovrum vara avsett för föräldrar (minst 12 m²).

SBN 71:213 K

Lämplig rumsbredd för enpersonsrummet är 2,1–2,5 m, för tvåpersonsrummet 2,9–3,2 m och för föräldrasovrummet 3,2–3,6 m. Om bredden är minst 4,0 m och det finns två lämpligt placerade fönster kan rummet delas upp i två enpersonsrum.

SBN 71:11
SBN 71:213

Sovrum får inte vara *enda* passage till annat rum. Säng ska inte behöva ställas under fönster. Sovrummet för *en person* bör kunna möbleras med säng, sängbord, arbetsbord, stol, byrå eller högskåp:

Ur *Bostadsbestämmelser – information om nybyggnadsbestämmelser för bostaden och grannskapet*, Statens planverk 1985.

Sovrum måste vara minst 10 m² stora/2,5 meter breda för att räknas som ”helt” rum. Ett 7 m² stort sovrum räknas som ”halvt” rum.

och tonåringar, bosatta livet ut i studentkorridorliknande lägenheter med tonårsmässiga sovrum – och vi är rentav *nöjda* med allas vår regression och självförminskning.

Eller, vänta ett slag, är det kanske tvärtom så att arkitekter och planerare aldrig lyckades med sitt stora uppfostringsprojekt under 1900-talet, alla bostadsplaneringsansträngningar till trots? Kanske de bostäder som byggs idag i själva verket ärligt reflekterar vilket slags folk vi svenskar egentligen alltid har varit innerst inne – och uppenbarligen lär förbli: en samling socialt tafatta bonnläppar som kissar och bajsar litet hur som haver, bakom hönshuset eller där folk sitter och äter, det är liksom hugget som stucket. I så fall bygger vi ju numera helt enkelt det slags bostäder som vi hela tiden förtjänat.

Alltnog. Här och nu, i det begynnande 2000-talet, kan vi som lever och bor i Sverige, den sociala ingenjörskonstens forna högborg, hur som helst inte längre förvänta oss att våra mest väletablerade och erkända arkitekter kan – eller ens *vill* – rita bostäder för vuxna människor, för människor som hemma hos varandra umgås på ett vuxet och någorlunda kultiverat vis. ■

Supernova-principen

Pär Eliaeson

En av de mest seglivade myterna i dagens diskussion kring bostadsfrågan och stadsutveckling är att priserna på bostadsrättslägenheter skulle vara kopplade till absoluta stadskvaliteter, att ett högt pris på bostadsrätter indikerar att den del av staden som lägenheterna finns i skulle vara särskilt väl fungerande som stad. ”Attraktivitet” är nyckelbegreppet, ett begrepp som kopplas till de marknadspriser som bostadsrätter lyder under. Högt pris är attraktivt, stigande priser är ökande attraktivitet. Attraktiviteten kopplas också till olika stadstyper (stenstad, modern stad etc) för att leda i bevis att olika stadstyper har olika och individuell attraktivitet.

Detta instrumentella och ekonomistiska synsätt på staden hör naturligtvis ihop med det utpräglat kapitalistiska och nyliberala allmänpolitiska paradigm som verkat i Sverige under några decennier. En stark tro på marknaden och den kommersiella konkurrensen som drivkraft i samhället stödjer föreställningar om att även kulturella aspekter går att förklara i ekonomistiska och abstrakt mate-

matiska former. Denna tankemodell lämpar sig utomordentligt illa som analysinstrument för staden och dess utveckling, eftersom staden är bland de mest komplexa och motsägelsefulla entiteterna i vårt samhälle. Stadens kvaliteter och dess utveckling låter sig inte reduceras till enkla och linjära samband i rationella recept som föreskriver slutgiltiga och allomfattande lösningar för staden.

Attraktivitets-principen – om vi kallar den så – söker ett sådant förenklat svar på stadens komplexa utveckling. För att förstå attraktivitets-principen måste vi förstå begreppet attraktivitet. I det aktuella fallet är den likställd med marknadsvärdet på bostadsrättslägenheter, vad marknaden för bostadsrätter ger för ekonomiska värden. Här uppstår det första problemet för attraktivitets-principens ambitioner som rationell och entydig förklaringsmodell: något mer irrationellt och mångtydigt än den ekonomistiska Marknaden finns knappt, det vet vi sedan länge. Det mänskligt psykologiska kaos som Marknaden utgör är svårligen en källa till enkla och lättfattliga analyser och slutsatser.

Dessutom: om marknaden för bostadsrätter skall kunna återspegla samhällets värdering behöver denna marknad och hur den är uppbyggd och representerade vara relevant för samhället i allmänhet. Det är den inte. Marknaden för bostadsrätter består av samhällets mer ekonomiskt framstående individer, klassvis uppdelade företrädesvis medelklass och övre medelklass. Att hävda att denna sektor av samhällets värdering kan representera hela samhällets värdering är attraktivitets-principen andra stora allvarliga brist.

Alltså: den attraktivitet som fås ur värderingen av bostadsrättslägenheter är det värde som samhällets mer ekonomiskt välbeställda genererar. De preferenser och livsprioriteter som en relativt smal sektor av samhället har. Att bygga stad med denna smala och reducerade grundval är i ett långt perspektiv katastrofalt för stadens kvaliteter.

Färgfabriksgatan, Kvillebäcken, Göteborg

Foto: Pär Eliaeson

I själva verket är det som kallas attraktivitet – Marknadens höga och ökande värdering av bostadsrättslägenheter – ett tecken på stadens förestående död. Vad som händer med staden i den ökande attraktiviteten är att staden (långsamt) utarmas på de kvaliteter som uppfattas som attraktiva. Attraktiviteten åter upp sig själv inifrån.

När vi ser marknadsvärdet på bostadsrättslägenheter i en stadsdel skjuta i höjden, när vi ser marknaden "överhettas" och "explodera" – för att tala i mäklarprosa – är det inte en utveckling som vi bör vara stolta över eller glädja oss åt. Det vi ser är en Supernova, en stjärnas död. Den storslagna och uttrycksfulla fas som från avstånd och ytligt sett är fantastisk och positiv, men som i själva verket är fullständigt ödeläggande på ett överväldigande sätt. Ökande bostadsrättspriser är en varningssignal om att staden är döende.

Det som den heliga Marknaden baserar sin "attraktivitet" på är stadens mångfald och komplexitet; socialt, ekonomiskt och estetiskt. Vi vill ta del av en stad som är tillgänglig för en mångfald av människor med olika ekonomiska, sociala och estetiska förutsättningar och preferenser. En smal marknadsorientering utifrån en mindre del av samhällets preferenser ger för stadens utveckling en ökad likriktning och en stegrad exklusivitet, totalt kontraproduktivt för en komplex, mångfaceterad och hållbar stad.

Det är också mycket betydelsefullt på vilket sätt staden ägs. En ökande andel av bostadsrättsföreningar som ägare av stadens fastigheter ger en minskande andel av professionellt kunniga fastighetsägare. Att detta kan ge uppenbara effekter socialt, fastighets-tekniskt, kulturhistoriskt och arkitektoniskt är dagligen tydligt att se när man med kritisk blick vandrar runt i staden.

Fastighetsägande är en professionell och komplex verksamhet som samhället bör se

allvarligt på ur alla aspekter. En utveckling som innebär en avprofessionalisering och ett kvalitetsutarmande i fastighetsägandet är en allvarlig sak för staden och samhället, något som behöver behandlas och prioriteras samhällets övergripande utveckling.

Och hur motverka Supernova-principen? Betrakta stadsutveckling på ett mer mångfacetterat sätt än ur en reducerad marknadsorienterad position, med en bredare och djupare samhällsrepresentation. Beakta hur stadens kvaliteter genereras och upprätthålls, de skapas inte bara med reducerade marknadsorienterade förtecken. Staden är inte bara handel. Den kan också vara frihet från handel. I vilka delar av staden finns denna frihet? Tillgängligheten till det offentliga rummet bör inte villkoras med att man konsumerar. Det är viktigt att vi ser till att staden ägs och förvaltas på en mångfald av sätt, med en mångfald av ekonomiska och sociala incitament.

Konkret: välj att bosätta dig och verka i de delar av staden som inte är "attraktiva", där är staden som bäst. ■

 Gustaf Daléns-gatan, Kvillebäcken, Göteborg
Nästa uppslag: Färgfabriksgatan, Kvillebäcken, Göteborg
Urban front
Foto: Pär Eliaeson

Bostadsrättens kommunistiska potential

Pär Eliaeson

Att allt fler av stadens bostadsfastigheter ägs av bostadsrättsföreningar är en central orsak till den bostadskris och kris för vår stadsutveckling som vi är mitt i just nu. Att en ökande andel av stadens fastigheter ägs och förvaltas av amatörer utan djupare kunskap i fastighetsförvaltandets och bostadsförsörjningens alla dimensioner är skadligt för staden och samhället, både ekonomiskt, estetiskt och socialt. Den ökade bostadsrättifieringen har skadat staden både på lång och kort sikt.

Men det finns en outnyttjad möjlighet i själva bostadsrättsföreningens konstruktion och konstitution. Denna autonoma förening av kollektivt sammanslutna individer och privatekonomier kan själva bestämma sin verksamhets villkor och syfte i stor utsträckning. De är naturligtvis inte helt oberoende av bostadens marknader och det samhälle föreningen tillhör, men också en betydande del av desamma. Själva definitionen av kommunism är en idé om att produktionsmedlen i ett samhälle bör vara gemensamt ägda. Inom marxismen är det också benämningen på det tillstånd i sam-

hällsutvecklingen där klasserna och staten upplösts, jämlikhet råder. Bostadsrättsföreningen ligger i mångt och mycket i linje med detta. Bostadsrättsföreningen är ett samhälle i miniatyr som i stor utsträckning kan härledas i kommunistiska termer. Så ser vi dock inte i allmänhet på de i samtiden så förhatliga bostadsrättsföreningarna. Här finns potential, som fastighetsmäklaren brukar säga. Ideologisk och samhällelig potential.

En bostadsrättsförening kan själva bestämma värdet på de rätter till bostad som är föreningen. Det är inte alls givet att bostadsrätternas ekonomiska värde skall bestämmas av den öppna kommersiella marknaden, som det uteslutande är nu. Värdet skulle kunna vara fixerat eller reglerat av andra tariffer och index än den öppna marknadens nycker. För att kunna dämpa oönskade makro- och mikroekonomiska effekter istället för att bidra till deras galopperande allomfattande destruktivitet. Vi känner nog alla till vilka dessa effekter är och hur viktiga de är för vår nationalekonomi.

Fixerade värden på bostadsrätter skulle göra bostadsrättslägenheter lättillgängliga och säkra som bostäder i ett större samhälleligt perspektiv, troligen mer är hyresrätten. Bostadsrättsföreningens alla fördelar skulle kvarstå, med den bestämmanderätt och frihet som den både kollektiva och individuella formen ger. Det är nästan så att hyresrätten i jämförelse skulle kännas onödig. Men inte helt, de två formerna skulle på ett sunt och mindre laddat sätt kunna konkurrera och komplettera varandra i bostadsförsörjningen.

Att alla bostadsrättsföreningar ansluter sig till den nya ordningen är naturligtvis inte givet, men med ett ökat byggande av den nya ordningens bostadsrättsföreningar, gärna statligt stött, skulle skapa en ”marknad” för dem. Och det goda enskilda exemplets makt är alltid välgörande för kollektivet.

Våren är årsstämmornas tid i bostadsrättsföreningarna. Vem blir först ut i den nya ordningen? ■

Bostadsrättsföreningen Ludvigsberg,
Gamla Lundagatan, Stockholm
Foto: Pär Eliaeson

Förtätningens positiva effekter

Pär Eliaeson

Byggherrars och arkitekters kreativitet när det gäller förtätningen av våra städer går på högvarv i jakt på nya bostäder och ökade förtjänster på bostadskonjunkturen. Minsta plätt och impediment kan exploateras, åtminstone i drömmarna, i teorin och i arkitekternas förföriska bilder. Lyckligtvis erbjuder vår demokratiska planprocess fortfarande ett starkt och kvalitativt motstånd och många projekt stannar därför där dom hör hemma: på ritbordet.

Men om vi (också det i teorin) antar det värsta fallets scenario, att byggkapitalet inom en snar framtid kommer att få fritt utlopp för sina byggfantasier och utopiska arkitekturambitioner i allas vår närhet, vad kommer effekten att bli? Ekonomiskt, stadsmässigt, bostadsförsörjningsmässigt?

Bostadsförsörjningen kommer naturligtvis att gynnas, fler bostäder kommer att skapas överallt. Där redan infrastruktur och service finns. Sannolikt kommer de nyskapade bostäderna vara exklusiva och kostsamma, men nu är vi positiva och hoppfulla här och tror på både nedsippringsprincipen och medelklas-

sens aldrig sinande standardhöjningar och hunger efter ständigt högre status i livsstil. Sällan har vi sett en starkare naturkraft.

Stadsmässigt kommer de allvarliga och starka effekterna uppenbara sig. Staden kommer att bli tätare och hårdare exploaterad. Ljus och rymd kommer att försvinna, parker och sociala andningshål krympa. Utsikter kommer att förstöras, både rent fysiskt och estetiskt. Framförallt de redan boende i staden kommer att mönstra ett monumentalt missnöje med nytillskotten, med dramatiskt ökad mental ohälsa som följd. Den allmänna stämningen och de sociala sammanhangen kommer säkerligen färgas och förgiftas av detta. Stenstaden kommer att bli en ännu mer omänsklig och destruktiv miljö för oss att leva i och låta våra barn växa upp i och präglas av.

Estetiskt och stadsmiljömässigt blir effekterna också allvarliga. Utan en övergripande styrning av stadsmiljön förfaller snabbt stadens storskaliga arkitektoniska kvaliteter. I den närsynta och egennyttiga fastighetsexploaterings regim bryts snart stadens hållbarhet och långsiktiga flexibilitet ned. Det har vi redan sett under de senaste decenniernas stadsutveckling. Den arkitektur som nu föreslås är också ofta färgad av den nyliberala ordningens historielöshet och naiva originalitets- och radikalitetsmyt. Estetisk och stilmässig varsamhet och det lågmälda och språkligt sofistikerade tillägget står inte i stark efterfrågan.

De ekonomiska effekterna av allt detta är tämligen förutsägbara: värdesänkningar. Både på grund av att utbudet av bostäder ökar och på grund av att miljön och stadskvaliteterna bryts ned. Den stadsmässighet som varit stenstadens (enda) attraktivitet kommer att vara i starkt nedgående. Marknaden kommer säkerligen att reagera på detta och de extremt uppskruvade priserna på bostäder i stenstaden kommer att falla till mer rimliga nivåer.

Fler bostäder och sänkta priser, stenstadens status sänks. Bättre sabotage av bostadsmarknaden är svårt att tänka sig. Inte illa. ■

A. Förslag till förtätning,
Renstiernas gata, Stockholm
Bild: Belatchew arkitekter / Byggnads-
firman Erik Wallin

B. Förslag till förtätning,
Ringvägen, Stockholm
Bild: Aleksander Wolodarski, Brunnberg &
Forshed arkitektkontor / Stockholmshem

C. Förslag till förtätning,
Lundagatan, Stockholm
Bild: Utopia arkitekter / Byggnads-
firman Erik Wallin

Arkitektur och politik och bostad

Pär Eliaeson

Arkitektur och stadsbyggnad är områden som lämpar sig sällsynt väl för politiska åtgärder och politisk styrning. Det politiska har i vår populistiska och ekonomistiska tid hamnat i onåd i språket. Vi har börjat glömma att politik är folkstyre. Politikerna är våra representanter, på vårt uppdrag. Att förakta politiker är att brista i sitt medborgerliga ansvar och att göra det lätt för sig. Missnöjet bör istället bli till argument och krav. Det politiska uppdraget är delegerad makt, med ett ansvar som vi kan utkräva. Det är vår roll, vi som inte är politiker.

Byggandet handlar om makt. Den som bygger är den med den ekonomiska makten i samhället, staten och kapitalet, den allmänna och den privata makten. Att bygga stad är en central uppgift för ett samhälle. Hur vi bygger stad är hur vi manifesterar vår ideologi i fast form, hur vi låter livet levas med hjälp av den fysiska miljön. De senaste decennierna har politiken retirerat från stadsbyggandet. Istället för samhällseliga avsikter och politisk vilja har stadens utveckling drivits av ekonomiska intressen hos byggande bolag och de boen-

des privatekonomiska villkor. Resultatet har alltför ofta blivit en bristande mångfald och en stadsbyggnad som delar staden istället för att hela den. En dålig samhällsekonomi i ett långt perspektiv. Betydelsen av ordet ekonomi har också fallit i glömska, det betyder hushållning.

Att nu politiken åter kan bli tongivande i arkitektur och stadsbyggnad i och med ett nytt handlingsprogram är glädjande. I bostadsfrågan kan mycket göras på politisk väg. Finansiering och ekonomisk styrning är den centrala frågan. Det mest effektiva metoden är statlig och kommunal finansiering av ett bostadsbyggande som inte görs möjligt på den normala kommersiella marknaden. Ett stadsbyggande som görs med långsiktiga samhällseliga perspektiv. Att en sådan verksamhet, en sådan självklarhet, skall behöva återupprättas är ett stort nederlag för den samtida stadsbyggnadskonsten.

När det allmänna förespråkar statlig och kommunal finansiering av bostadsförsörjning kickstartar numera de privata fastighetsägarnas lobbymaskineri blixtnabbt. Beklagan och kränkhet över hotet mot "den fria marknadens spelregler" landar med förutsägbarhet som en tittarstorm mot julkalendern. Detta förhållande är det främsta beviset på att vi behöver revidera vårt språk på ännu en punkt: sluta kalla bostadsförsörjningen för bostadsmarknaden. Bostad är en grundlagsstadgad rättighet, om samhället i huvudsak ser den som en vara på en marknad har vi ett systemfel.

Statens förebildliga byggande är en annan fråga som kan göra skillnad mer estetiskt och kulturellt. Med sitt eget byggande kan det allmänna skapa slagkraftiga och talande exempel för det övriga samhället att inspireras av. Också detta bortom de normala ekonomistiska kalkylerna för byggnadskonsten. Exemplets makt i arkitekturen är ovärderligt, som den konkreta estetiska och ideologiska verksamhet arkitekturen är. Om en bild säger mer än tusen ord talar arkitekturen i sina fyra eller fem dimensioner än mer mångfald.

Gestaltad livsmiljö – en ny politik för arkitektur, form och design

*Betänkande av Gestaltad livsmiljö - en ny politik
för arkitektur, form och design*

Stockholm 2015

I denna process är arkitekten en bifigur. Byggherrarna sätter nivån på arkitekturen i en kultur. Arkitekten har den djupa kunskapen i hur kvalificerad arkitektur skapas, men ingen större makt över att det skapas förutsättningar för den. Och så skall det vara, arkitekten är varken betjänt av maktens korruption eller är kompetent att bära den makten. Arkitekt blir vid din designprocess (och utveckla den till gränslös professionalitet och kreativitet).

Byggherrarna måste själva förstå sitt ansvar för arkitekturens kvalitet. Med statens och kommunens förebildliga byggande förändras "marknaden" och "efterfrågan" för kvalificerad och högkvalitativ arkitektur. Varför nöja sig med de kommersiella byggproducenternas fattiga bygglåda när vi förstår hur bra arkitektur kan vara genom allmännyttans och statens genomarbetade och sköna byggnadskonst?

Arkitektur kanske är som frusen musik. Men ännu mer en gestaltad politik. Och politik är att vilja. ■

Fyra böcker om arkitektur

– en betraktelse över den svenska brutalismen

Jan Hietala

I människornas blickar, i rörelsen, trampet och trängseln; uppåt och nedåt, droskor, bilar, bussar, lastbilar, knuffande och gestikulerande sandwichmän; blåsorkestrar; ångvisslor; i triumfen och melodin och den förunderligt höga tonen från ett flygplan ovanför huvudet återfanns det hon älskade; liv; London; denna dag i juni.

Mrs Dalloway

Virginia Woolf 1925

Artikelförfattarens översättning

INLEDNING

Mrs Dalloways upplevelse representerar kanske som ingen annan människan djupt nere i stadens canyons. Möjligen är Bond Street inte riktigt en gata som man skulle kunna kalla för en canyon, men 1925 framstod förmodligen livet och rörelsen på gatunivån inte olik en flod djupt nere i en ravin. Vad Virginia Woolf beskriver för oss genom sin karaktär är motsatsen till stillhet, till den död vi idag vet Woolf upplevde i den by hon flyttat till för att råda bot på sin ångest. Vad Woolf målar upp är det scengolv som livet agerar på. Stadsrummet, beskriver Woolf implicit, består utav nivåer och lager av förförelse.

BOK 1

The Palladio Guide

Caroline Constant

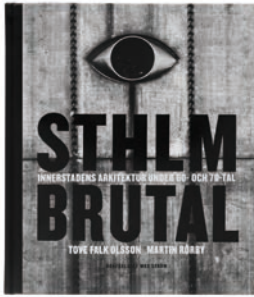
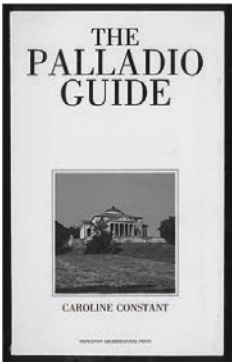
Princeton Architectural Press 1985, 1993

Betraktelse I

Det kan kanske tyckas en smula märkligt men Andrea Palladio (1509-1580) arbetade mycket medvetet med arkitektur som scenografi. Enligt Caroline Constant består Palladios verk, den av arkitekten skapade byggnaden, inte av ett objekt, utan införlivar byggnaden med den omkringliggande miljön, som en del av en scenografi.¹ Det är en ambition att införliva betraktaren i upplevelsen av arkitekturen. Resultatet är att Palladio lämnar Renässansens perspektivmässiga och objektifierande konstruktion av byggnader till förmån för någonting annat. Detta *annat* består av logik.

Palladios strävan går till och med längre än så. Arkitekturen skapar den omkringliggande miljön. Arkitekturen är förutsättningen för att den omgivande miljön över huvudtaget ska kunna uppfattas av en betraktare. Sceneriet konstrueras mycket medvetet i form av efter varandra följande lager. Så långt enligt Constant.

Ett tidigt exempel på hur arkitektur skapar uppfattningen om sin omgivning är Palazzo

¹ Caroline Constant, *The Palladio Guide*, Princeton Architectural Press 1985, 1993, s. 1-17

² IBID s. 49-51

³ IBID s. 70-72

Chiericati i Vicenza ritad av Palladio 1551 men slutfört först 1570. Egentligen ritade inte Palladio palatset utan omvandlade ett tidigare oansenligt hus vid ett tillika oansenligt torg, till någonting som för en betraktare skulle kunna upplevas såsom ett stadspalats.

Det sinnrika med den av Palladio ritade fasaden är att den är en illusion. Vad som tycks vara en monumental fasad, för ett bakomliggande palats, är i själva verket en loggia, med endast en kort central fasad framför en innanförliggande sal – husets största rum. Loggian under salen är allmän plats, det vill säga en del av torget.

Byggherren och ägaren till palatset, Girolamo Chiericati erhöll tillstånd att utöka den privata delen av sitt smala hus, endast under förutsättningen att torgets totala yta bibehölls. Vilket gjordes.

I Palazzo Chiericati kan vi iaktta de olika lagren av centrala delar av Palladios filosofi, såsom beskrivna av Constant. Torget fortsätter under palatset. Palatset befinner sig sålunda i ett direkt arkitektoniskt beroende av torget. Och vice versa. Vår uppfattning av torget kräver palatset. Förutsättningen för det radikala arkitektoniska greppet var socialt: stadens kommunala krav.²

Ändå uppfattar vi som betraktare palatset som en solid byggnad, en markör av inflytande, position och förmögenhet monumentalt placerat i ändan av ett tidigare obetydligt torg. Fasaden uttrycker patriarken Chiericatis sociala position, med en rad solida pelare i marmor, allt enligt Palladios filosofi. Fasaden är maskulin och hierarkisk. Därmed tillmäts torget även det en helt ny status. Men fasaden är som sagt en illusion. Den är en scenografisk konstruktion att upplevas av vår inre logik.

Man skulle kunna säga att det enda logiska resultatet, av Constants klara resone-mang, är att det är vår upplevelse som skapar arkitektur. Och då inte enbart Palladios. Arkitektur uppstår med andra ord i vår mentala aktivitet. Arkitektur existerar endast i våra

hjärnor. Där och ingen annanstans. Det finns inget självständigt existerande objekt. Bara ett resultat av vår logik.

Betraktelse II

The Palladio Guide beskriver ytterligare en kanske smula förvånande aspekt av Palladios verk. Det är en aspekt som bryter med allting annat Palladio både utför och skriver. Fenomenet är en form av bisats, men en bisats som långt senare får konsekvenser för en del av den svenska modernismen. Det berör en aspekt av Palladio som brukar benämnas som rustik. Den rusticerade fasaden är ovanligt förekommande hos Palladio, skriver Constant.³ Den förekommer ibland som ett enskilt element, men endast sällan som en bärande idé.

Villa Serego från 1552-69 är den enda av Palladios lantvillor utan en centralt placerad paviljong som har överlevt. En rusticerad pelarrad utgör en loggia i form av ett u runt en förgård. Var och en av pelarna består av individuellt huggna stenblock staplade ovanpå varandra. Inget block är det andra likt vare sig i omfång eller höjd. Resultatet är att var pelare i loggian även den är individuell.

På samma sätt som i fallet Palazzo Chiericati upplevs den rustika loggian som byggnadens fasad, men här ute på landsbygden. Vi kan tolka motivet bakom de till synes oarbetade stenblocken som utgör pelarraden. Constant utför inte denna iakttagelse, men vi kan om vi vill uppfatta den scenografiska loggian som en vilja hos beställaren att framstå som en del av verksamheten på gården. Fasadens brutalitet förmedlar närheten till det omkringliggande landskapet och villans funktion: navet av en lantegendom. Frånvaron av en central paviljong förstärker det egalitära intrycket.

I Villa Serego återfinns med andra ord flera idéer manifesterade i villans brutala fasad – om än en illusionernas fasad. Dels en eftersträvan att förbinda arkitekturen med den omkringliggande landsbygden utanför Verona.

Dels en eftersträvan att förbinda bilden av äga-
ren med bilden av brukandet av jorden, med
det dagliga arbetet för levebrödet, ett arbete
delat av alla på gården. Precis som loggians
pelare beskriver en illusion, är syftet med dem
även illusoriskt, i det närmaste litterärt.

Man skulle kunna säga att villans loggia
representerar någonting fundamentalt motsatt
till Palazzo Chiericatis. Den brutala fasaden
motsvarar inte egendomens ägares sociala
patriarkala ambition, utan dennes filosofi
om jordbruk. Som Constant skriver, avviker
därmed Villa Serego från den mesta i Palladios
produktion.

BOK 2
Sthlm Brutal
Innerstadens arkitektur under 60- och 70-tal
Foto: Tove Falk Olsson, Text: Martin Rörby
Bokförlaget Max Ström 2015

Betraktelse I
Det är i första kapitlet av *Den andra boken
om arkitektur* som Andrea Palladio beskri-
ver sin filosofi om den privata byggnaden.⁴
Palladio anser att en byggnad uppförd för en
man, särskilt någon som innehar en offentlig
position, bör förses med en fasad som motsva-
rar mannens position. Män med lägre status
bör bygga mindre påkostat. Palladios doktrin
föregrips av såväl Marcus Vitruvius Pollo
(c.80-90BC-c.15BC) som Leon Batista Alberti
(1408-1472) om än i något annorlunda form.
Doktrinen upprepas även av Inigo Jones (1573-
1652), hos Jones något utvecklad och för-
djupad, nu betonande dikotomin mellan den
yttre solida maskulina fasaden och den mera
temporära frivola och kvinnliga interiören.
Det intressanta för oss är hur tydligt Palladio
betonar en filosofi som endast inbegriper mas-
kulinitet. Kvinnor är inte närvarande annat än
i utesluten form.

Överför Palladio denna maskulina doktrin
på offentliga byggnader? I viss mån kan det
tyckas. I förordet till *Den fjärde boken om*

arkitektur behandlas förhållandet mellan den
privata byggnaden och den offentliga, i detta
fall tempel för gudar.⁵ Palladio betonar åter
förhållandet mellan arkitektur och maskulini-
tet. Endast de finaste materialen och ornamen-
ten kan komma i fråga och proportionerna bör
vara de allra mest harmoniska.

Betraktelse II
I en sekulär stat som den svenska har
den palladianska doktrinen om maskulin
hegemoni överförs till uppförandet av andra
former av tempel. I *Sthlm Brutal* presenterar
Tove Falk Olsson tillsammans med Martin
Rörby några av brutalismens kanske mest
iögonfallande byggnader i huvudstaden. El-
ler kanske vore det mera korrekt att skriva
introducerar eftersom den samlade textmas-
san i någon egentlig mening inte utger sig
för att presentera brutalismen. Brutalismen
i stockholmsk tappning, placeras vare sig i
en internationell eller historisk kontext; inte
heller conceptualiseras brutalismen i någon
teoretisk bemärkelse. Publikationen är en
elegant *coffee table*-publikation med kortare
introducerande texter.

Brutalismen introduceras som en guldål-
der i svensk modernistisk arkitektur.⁶ Under
tre rubriker – Arbetsplatser på nytt sätt,
En bostad åt alla, För allmänhetens behov
– avbildas en rad byggnader som i någon
bemärkelse beskriver ett förhållande till den
palladianska doktrinen, som beskriven här
ovan. *Mammon* har fått överta gudarnas
boningar. Byggnader för bilar (parkerings-
hus), penningar (banker), varuhus (kommers)
och radiotorn (övervakning och kommunika-
tion) framstår som utförda med ett näst intill
nyrikt överdåd.

Den kanske mest påtagliga byggnaden är
Riksbanken, uppförd 1976 och ritad av Peter Cel-
sing (1920-74). Riksbanken står i fonden av ett
oansenligt torg, Brunkebergstorg. Bygganden är
i stort sett kvadratisk omslutande en innergård.
De båda hörnen skjuter ut något över torget.

⁴ Andrea Palladio 1570, MIT Press 1997 s.77

⁵ IBID. s.213

⁶ Martin Rörby, *Sthlm Brutal*, Bokförlaget
Max Ström 2015, s.5

Till höger: Villa Serego, fritt efter Andrea
Palladio, sepialavyr på papper 12x12cm,
Jan Hietala, 2016

Fasaden är i harmoniskt indelad av kvadrater, åtta hög och sjutton lång. Effekten blir i det närmaste det gyllene snittet. *Som om vore* det ett gyllene snitt. Vi läser in det gyllene snittet även om det inte finns där.

Fasaden består av rustikt huggen svart granit. Den harmoniska och statiska utformningen, en monotoni som endast bryts av att uttaget vid det ena hörnet är något högre än det andra, och att entrén är något förskjuten åt vänster, skapar tillsammans med byggnadens placering i ena ändan av ett mindre torg, en perfekt scenografi för den nyrika svenska statens absolut viktigaste byggnad. Här bevaras kärnan av statens finanser.

Rörby beskriver byggnaden som ”den stockholmska senmodernismens grand final”, möjligen förgripande vad som skulle komma något senare: postmodernismen⁷ I utförandet kan vi dock ana något annat än en utpräglad modernism. Paradoxalt nog utgör snarare Celsings riksbank den svenska 1900-talsarkitekturens främsta exempel på en palladiansk tradition. I många bemärkelser följer byggnaden Palladios doktrin. Vi känner igen lager av scenografiska, sociala och ideologiska betydelser från Constants analys. Vi känner igen det offentliga torgets införlivande med byggnadens fasad. Vi känner igen tesen om en solid fasad. Vi känner igen en ambition att med den rusticerade fasaden, återspegla byggnadens betydelse för den hårt arbetande lönearbeters oslipade vardag. Det är som om graniten befinner sig framför själva byggnaden. Fasadens rusticering skapar i det närmaste en illusion av en loggia.

Stenen ser ut att ha kommit direkt från stenbrottet eller gruvan. I sin renaste form representerar den unika svarta graniten på en och samma gång malmen och ursprunget till det svenska välståndet och det oomkullrunliga fundamentet. Rått. Hårt. Maskulint. Här finns ingen plats för femininitet och frivolitet.

Frågan uppstår om Riksbanken verkligen kan betraktas som en del av modernismen.

Snarare framstår byggnaden som en del av en av många samtida arkitekters ytterst föraktad strömning inom arkitektur: klassicismen. Vi kan även fråga oss om det är relevant att dela upp arkitekturhistorien i linjärt åtskilda block. Det tycks som att det förflutna ibland återstiger in i det samtida.

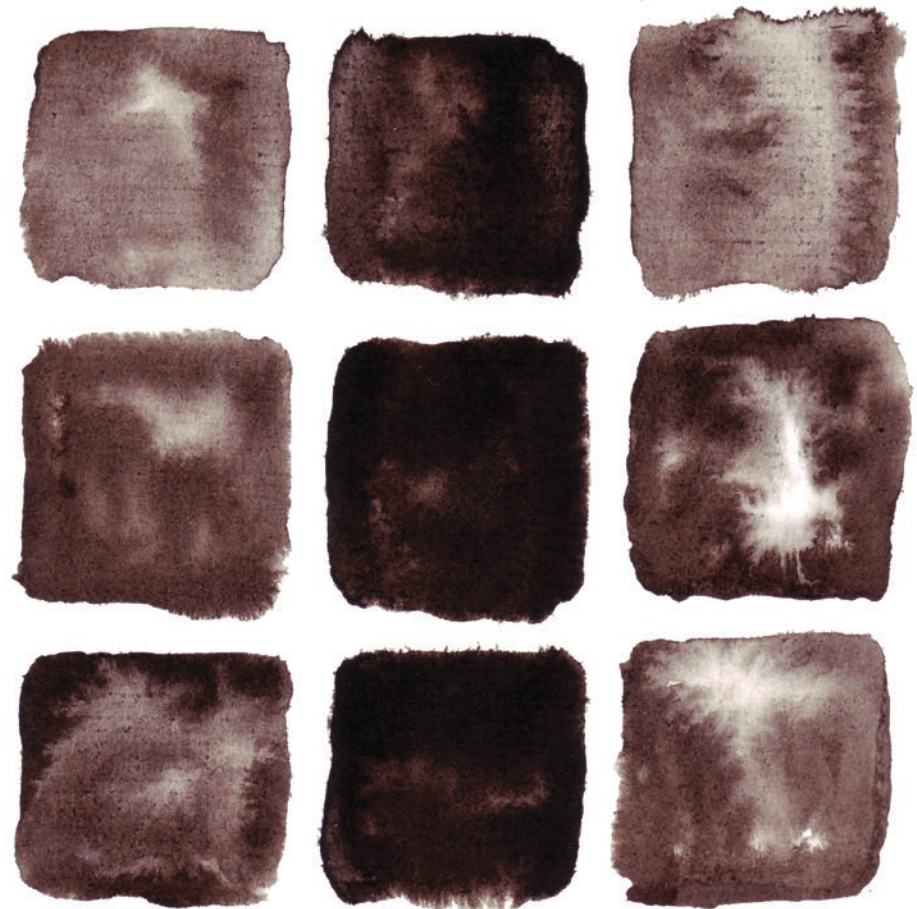
Betraktelse III

Att som Rörby påstå att brutalismen vore en guldålder i svensk arkitektur innebär implicit ett objektifierande av arkitektur. Påståendet innebär att byggnader i sig är möjliga att betrakta som enskilda objekt helt frånskilda politiska, sociala och ekonomiska strömningar i samhället i övrigt. Exemplet Palladio och Constants analys av denne berättar dock en annan historia. Om vi placerar Riksbanken i ett komplext socialt, politiskt, ekonomiskt och estetiskt sammanhang, upphör möjligheten att betrakta byggnaden som ett enskilt objekt.

Byggnadens närvaro på Brunkebergstorg beskriver en ytterst delikat historia, en historia vars detaljer utvecklades i Kritik #27/28 av Mikael Askergren, och fortfarande håller på att skrivas på annat håll. Vi vet till exempel att den dåvarande stadsarkitekten Sven Markelius (1889-1972) planlade Norrmalmsregleringen av Klara före sin avgång. Vi vet vidare att finansmannen Marcus Wallenberg (1899-1982) påverkade dåvarande ordföranden i Stockholms handelskammare Gösta Bohman (1911-97) att stödja omdaningen. Vi vet att Stockholms stad bytte mark med Axel Wenner-Gren (1881-1961) som ägde stora delar av *the place of action*, det som skulle komma att bli Sergels torg, med riksbank, stadsteater och kulturhus, mot en mindre intressant del av Hagaparken, det som sedan blev platsen för Wenner-Gren center. Celsing bör nog även betraktas som en ytterst aktiv agent för att genomföra planerna på ett nytt city, det vill säga riva centrala Stockholm. Markelius och Celsings närvaro visar att en arkitekt sällan är neutral. Riksbanken berättar med andra ord en historia.

⁷ IBID, s.163

Till höger: Riksbanken, fritt efter Peter Celsing, sepialavyr på papper 12x12cm, Jan Hietala, 2016

Betraktelse I

Léonie Geisendorf (1914-2016) intar en särställning i svensk arkitekturhistoria. Geisendorfs gärning anses vara en del av världsarkitekturen. Följaktligen, precis som mycket få och nästan uteslutande kunligheter, nämns Geisendorf i dagligt tal ofta som Lola. Låt vara arkitekter emellan, men ändock.

2014, i samband med hennes 100-årsdag, förärades Geisendorf en separatutställning på Arkitektur- och designcentrum i Stockholm. Det projekt som framstod som det mest radikala och exceptionella var *Upp i vind* från 1971, förslaget till ett nytt riksdagshus på det gamlas plats på Helgeandsholmen. Det finns ingenting från tiden som påminner om projektet *Upp i vind*. Inte heller mycket som föregriper eller förebådar. Utan tvekan är det en av arkitekturhistoriens mest intressantaste verk.

Även om Arkitektur- och designcentrums utställning namngavs efter *Upp i vind*, tillkännagavs förvånande nog inte projektet någon signifikativ betydelse inom utställningen. Modellen presenterades, skavd och skadad, som en bland andra i ett myller av modeller utspridda på podier av varierande höjd. Utställningen kom därmed att avsakna sitt självklara fokus. Paradoxalt nog tycks det som att arkitekter ibland saknar förmåga att presentera sina arbeten för en publik utanför ateljén och studion. Utställningsidéer för arkitektur blir av någon outgrundlig anledning sällan begåvade med en egen arkitektur, en specifik gestaltning.

Den ofokuserade presentationen av Geisendorf återspeglades även i publikationen som följde utställningen. Tidskriften Arkitekturs redaktion sammanställde en katalog. Att kalla

publikationen för en katalog är att vara generös. Den liknar till formatet mer en tidskrift. Mycket riktigt publiceras hela innehållet även i ett lösnnummer av Arkitektur (3/2014).

Formgivningen är lättsam och bitvis till och med rörig, såsom brukligt i en tidskrift, men inte vid produktionen av en seriös monografi om en ledande arkitekt. Anslaget i texterna, det diskursiva tonläget, är anpassat till tidskriftens tillfälliga natur. Ingen längre ingående analys ingår. Oförmågan att gestalta problematiken Geisendorf i text återspeglar alltså oförmågan att inrama arkitekten Geisendorfs verk med en fysisk gestaltning. Det är svårt att se hur en manlig arkitekt från samma epok, till exempel Peter Celsing, hade kunnat behandlas av en statlig institution med samma valhänthet, till och med nonchalans.

Betraktelse II

Den artikel som trots det glättiga månads-tidskriftsformatet konkretiserar, kontextualiserar och conceptualiserar Geisendorfs gärning är signerad Lars Mikael Raattamaa. Artikeln, som bär titeln ”Begär och produktion” länkas samman, analyserar framför allt Geisendorfs förhållande till fysisk gestaltning i urban miljö och stadsbyggnad. Ett exempel som Raattamaa beskriver blev även det liksom *Upp i vind* ofullbordat: Hansta på Järvafältet.⁸

Raattamaa beskriver vikten av förförelse i tillkomstprocessen. Geisendorf ansåg att först kommer man på en idé sedan sätter förförelseprocessen in, enligt Raattamaa. Raattamaa utvecklar betydelsen av emotionell beröring i arkitektur. Han hänvisar till Jean Baudrillard (1929-2007) och dennes uppfattning av relationen mellan materia och de tecken som material genererar: ”Relationen uppstår i första hand inte i material själv utan mellan de tecken som material förmedlar, tecken som får sin mening inte genom en enkel direkt kontakt utan genom att de skiljer sig från andra tecken”.⁹ Arkitektur, tycks Raattamaa säga, uppstår i form av en mental sensation. I sam-

⁸ Lars Mikael Raattamaa, ”Begär och produktion länkas samman”, *Upp i vind*, Tidskriften Arkitektur 2014, s.40-43

⁹ IBID, s. 40

klang med Constant beskrivning av Palladio, där lager av betydelse, likt den i en tillämpad scenografi, förförs betraktaren.

Raattamaa beskriver även Geisendorfs relation till socialpolitik. Förslaget till den nya men aldrig uppförda stadsdelen Hansta på Järvafältet, kan man inte beskriva som annat än en socialistisk arkitektur, i motsatts till den representerad av aristokraterna Celsing och Asplund. Det är en arkitektur som i stället för att övertala förför.

Betraktelse III

Riksdagshuset *Upp i vind* kom aldrig att genomföras. De två tornen och plenisalen presenteras av Geisendorf som 17 lameller ovanpå varandra. I en tid när lamellhusen breder ut sig inom miljonprogrammet, likt dominobrickor över åkrar och ängar runt våra storstäder, lägger Geisendorf dessa ned, men likt transparenta skikt. Det är ett transparent tillstånd som kan översättas till en uppfattning om en genomlyst och upplyst förvaltning, en idé om demokrati.

I öster och väster är byggnaderna lätt böjda. Den tidiga modernismens byggnader har ofta associerats till fartyg, gigantiska vita atlantångare, med skira relingar och runda skott. Så är inte fallet med *Upp i vind*. Här är det en elegant skonert med två segel. Men *Upp i vind* är en dubbelexponering.

Associationerna löper även åt ett annat håll, mera geografiskt. Effekten av de insvängda glasade fasaderna är den av två orientaliska pagoder, vid vars fötter en skarabé vilar – plenisalen. Geisendorf har vänt på en traditionell hierarki. Plenisalen befinner sig närmast gatunivån. Folkrepresentationen befinner sig på samma nivå som mannen på gatan. Det är inte utan att vi kan reflektera över skillnaden i ambition, när vi jämför *Upp i vind* med dagens plenisal, oåtkomlig högst upp ovanpå den gamla riksbanksbyggnaden från 1906. Betydelsen av plenisalens placering skall inte uppfattas med lätthet.

Upp i vinds demokratiska egenart blir uppenbar vid jämförelse med byggnader från samma epok, såsom till exempel tidigare nämnda Riksbanken. Där Riksbanken är statisk och okomplicerad, med en form som en betraktare uppfattar utan att behöva inbegripa sin egen rörelse runt byggnaden, är riksdagshusförslaget dynamiskt, oförutsägbart och i sig bestående av volymer som befinner sig i en rörelse. *Upp i vind* förutsätter att även betraktaren befinner sig i rörelse för att fullt kunna uppfatta byggnaden. *Upp i vind* är i en avgörande bemärkelse motsatsen till den maskulina palladianismen. Byggnaden är i Inigo Jones mening feminin. Den frivola och dynamiska interiören har vänts ut och in.

Betraktelse IV

Med några radikala pennstreck förändrar *Upp i vind* hela stadsrummet kring Norrström. Helgeandsholmen flyttas några och hundra meter uppströms. Kajen på holmen sänks till vattennivån. Norrbro avlägsnas helt. Drottninggatan blir den betydande gatusträckningen med Riksbron som sin förlängning. I dess båda ändar behålls Aron Johanssons (1860-1936) triumfbågar i rusticerad granit från gamla Riksdagshuset. Mellan Slottet, Gustav Adolfs torg och det nya tänkta riksdagshuset skapas så ett helt nytt stadsrum som skänker platsen en värdighet den tidigare saknat. En mer scenografisk gestaltning av en maktfördelning får man söka efter.

Upp i vind understryker att arkitektur är en tillblivelse av logiskt arbete i vår hjärna. Verkets ofullbordade natur framstår som enigmatiskt. Ingenting är så intagande som en idé.

¹⁰ Joseph Brodsky, *Att behaga en skugga, valda essäer*, Walhström och Widstrand 1987

¹¹ IBID, s.9

Till vänster: *Upp i vind*, fritt efter Léonie Geisendorf, sepialavyr på papper 12x12cm, Jan Hietala 2016

BOK 4
*CCCP
Cosmic Communist Constructions
Photographed*
Frédéric Chaubin
Taschen 2011

Betraktelse I

Raattamaas betraktelse över förstaden Hansta såsom ett exempel på socialistisk arkitektur kunde kanske ställas i en historisk kontextuell bakgrund. Vad Raattamaa hänvisar till är hur Karl Marx (1818-83) med sin filosofi skapar framtiden och att denna vision om framtiden kan sägas existera i planen för Hansta. Planen *är* i den meningen själva framtiden. På andra sidan Östersjön genomfördes visionen, till skillnad från i Hansta.

Den socialistiska diktaturen Sovjetunionen frambragte en arkitektur som representerar sin totalitära uppdragsgivares vision om staten. Arkitekturens närvaro i den statliga verksamheten är så pass påtaglig att det finns grund för att påstå att den sovjetiska statens kärna bestod av arkitektur. Vitahavskanalen, Moskvas tunnelbana, kärnvapenprogrammet, Stalinkrokanerna, Sputniken, Juri Gagarinmonumentet, Tjernobyl, alltsammans uppvisar en enda strävan, att manifestera staten och statens kontroll över land, sjö och luftrum. I slutändan manifesteras statens överhöghet över allting levande. Vilket är en betraktelse som i sin tur öppnar upp för tanken att där saknades ideologi, i den mening vi gärna vill betrakta Sovjetunionen som ett socialistiskt experiment. Det tycks snarare som om att själva projektet, att bygga en ny stat, var ideologins kärna. Sovjetunionen var i mångt och mycket ett enda gigantiskt arbetsläger.

Betraktelse II

”Estetiken är etikens moder” säger Joseph Brodsky.¹⁰ Oavsett om vi antar att uttalandet beskriver någon form av sanning, framstår det som användbart när vi studerar Sovjetunionens

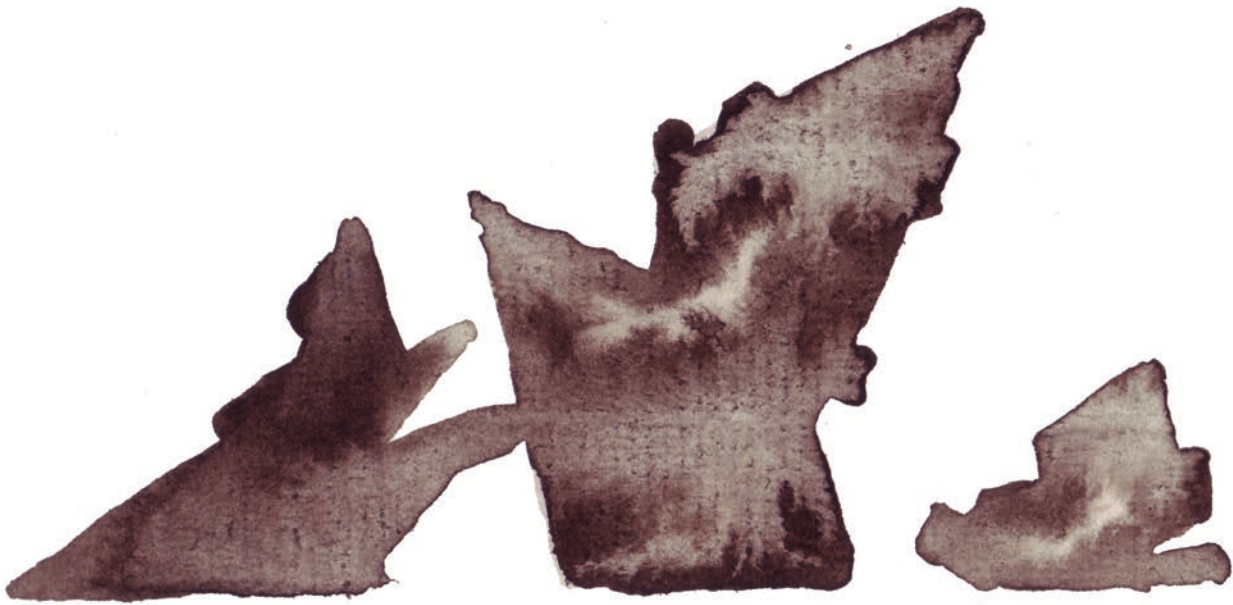
arkitektur. I boken *CCCP Cosmic Communist Constructions Photographed* presenterar Frédéric Chaubin en serie arkitektoniska verk som tillkommit under Sovjetunionens senare hälft. Under fem rubriker, Entertainment and Culture, Science and Technology, Sports and Youth, Health and Resorts, Rites and Symbols, grupperar Chaubin en bred studie över fenomenet.

”Ingen annanstans, och under så pass lång tid, har det urbana landskapet direkt skapats av makt”, skriver Chaubin om Sovjet.¹¹ Det är en intressant reflektion. I viss mån skulle den kunna vara överförbar på Stockholm. Analogin är relevant. Staten, staden och kapitalet omvandlade maktens arkitektur i Stockholm med ibland högst begränsad demokratisk påverkan, i ordets egentliga bemärkelse. Under en mycket lång tid, i nära sju decennier, kunde en elit om-dana Stockholm i stort sett efter eget behag. Det är ingen sympatisk analogi.

Betraktelse III

Av alla de byggnadsverk manifesterande den sovjetiska staten Chaubin behandlar, är det ett som kanske mer än något annat inbegriper fres-telse: Devintas Fortas (Fort IX) utanför Kaunas i Litauen. Devintas Fortas var en bastion uppförd som en av en serie runt Kaunas omkring förra sekelskiftet, när Litauen var en del av det ryska imperiet. Den litauiska staten använde därefter fortet som fängelse. Under den nazistiska ockupationen användes fortet som koncentrationsläger. Här utfördes Kaunasmassakern på 10 000 judar, som en del av totalt cirka 30 000 avrättade. Under den sovjetiska ockupationen tog NKVD över verksamheten. 1958 blev det ett museum.

1984 reses ett monument över de avrättade under Förintelsen. Det ritas av skulptören Alfonsas Ambraziunas, består av tre kroppar som stiger direkt upp ur marken. Vad som från avstånd tycks vara en skulpturgrupp framstår på nära håll som ett arkitektoniskt verk. Höjden är 32 meter, vilket motsvarar en tolvvåningsbyggnad. Materialet är platsgjuten betong.

¹² Edmund Burke, *Philosophical Enquiry Into the Origins of Our Ideas of the Sublime and Beautiful*, 1757, Oxford Classics 1998, p.53

¹³ Louise Pelletier, *Architecture in Words*, Routledge, s.155

¹⁴ IBID, s.155-56

Till vänster: Devintas Fortas (Fort IX), fritt efter Alfonsas Ambraziunas, sepialavyr på papper 12x12cm, Jan Hietala 2016

Ingenting associerar till en mänsklig fysisk kropp eller proportion. Snarare anspelar formspråket på någonting kemiskt, där var och en av kropparna likt saltkristaller vrider sig runt en osynlig axel. Antingen har kristallerna kraschlandat på platsen, likt meteoriter från yttre rymden, eller skjutits upp ur jordens innandöme, tillkomna under ett enormt tryck.

Ett begrepp som Chaubin återkommer till är *temptation*, det vill säga *frestelse*. Begreppet korresponderar till Geisendorfs förförelse. För att någon eller något ska kunna förföra måste det även uppfattas som frestande. Var och en av fasetterna möjliggör det för betraktaren att på egen hand projicera en betydelse. Byggnadens integritet kvarstår som intakt. På ett paradoxalt sätt förblir utförandet förförande, inte enbart på grund av sin blotta storlek, utan även på grund av sina formalistiska kvalitéer. Begreppet materialitet kommer i åtanke.

Betraktelse IV

Under sjuttonhundratalet utvecklar Edmund Burke (1729-97) en motpol till skönhet. Burke benämner denna motpol som det *sublima*. Innebörden av Burkes teori är att en betraktare under ett givet ögonblick upplever någonting som obehagligt, ibland till och med fasansfullt eller äckligt: till exempel ett kadaver. *Terror* är avgörande för det sublima, skriver Burke.¹² Det är en upplevelse som är likvärdig med den som springer ut mötet med det sköna, det vackra och avvägda. Inför det sublima befinner vi oss i ett liknade tillstånd av förförelse som inför det sköna. Fenomenen befinner sig i ett beroendeförhållande till varandra. Det sköna skulle inte kunna existera utan det sublima och vise versa. Det brutala hos Devintas Fortas skulle utan tvekan kunna beskrivas som en del av det sublima, en form av terror.

Avgörande är det scenografiska utförandet. Monumentet Devintas Fortas skapar platsen. Utan monumentet skulle platsen kunna vara vilken annan plats som helst. Betraktaren kan inte med en enda blick uppfatta betydelsen av

den arkitektoniska formen. Betraktaren tvingas finna sig i rörelse. Återigen rörelse. Och det är rörelsen som skapar uppfattningen av verket.

Vidare förmedlar verket någonting annat, som endast på ett abstrakt plan relaterar till den historiska orsaken bakom dess tillkomst. Det brutala utförandet relaterar mera till arkitektur än skulptur i traditionell mening, och intar därmed en självklar del i en diskussion om brutalismen. Förmodligen är det även därför som Chaubin har inkluderat arbetet i sin inventering. Förmodligen fullständigt oavsiktligt från den sovjetiska statens sida, förvandlas Devintas Fortas till ett monument över just statens förbrytelser som sådan.

AVSLUTNING

I arbetet *Architecture in Words* driver Louise Pelletier en tes om arkitektur som en form av verktyg för älskaren att förföra mål-tavlan, objektet för sitt begär.¹³ Visserligen behandlar Pelletier interiören av en bostad, men som princip kunde tesen få en effekt utanför huset, då överförd på exteriören. Tesen befinner sig inom räckhåll för vad Constant utvecklar om Palladio och vad Raattamaa iakttar hos Geisendorf. Rörbys objektifierande av arkitektur, såsom framställt i *Sthlm Brutal*, framstår som konserverande sin kontemporära ambition till trots.

”Vart rum får oss att önska nästa, och denna agitation engagerar hjärnan, kvarhåller den fångslad, i en form av tillfredställande lyckorus”, skriver Pelletier.¹⁴ *Kvarhåller den fångslad* är ett nyckeluttryck. Utan tvekan laborerar förslaget till ett nytt riksdagshus med titeln *Upp i vind* av Geisendorf från 1971, med våra sinnen i exakt denna bemärkelse. Den ofullbordade byggnaden agiterar, håller oss fångslade i ett rus, inte olikt det vi ibland beskriver som lycka. Brutalismen framstår i Geisendorfs tappning som feminin och intagande. Brutalismen är inte enbart en del av det urbana livet såsom beskrivet av Virginia Woolf, den tycks vara förutsättningen för det. ■

Att se staden och människan

Pär Eliaeson

Fotovärldens fenomen Vivian Maier har nu på bred front nått Sverige. Parallellt står utställningar på Dunkers kulturhus i Helsingborg och på Kulturhuset i Stockholm.

Det är svårt att inte fascineras av Vivian Maiers historia. Hon fotograferade i New York och Chicago frenetiskt under trettio år på 1950-, 60-, 70- och 80-talen, över 100 000 bilder har återfunnits. Hon arbetade som nanny och gjorde sina bilder på fritid men även under arbetet, under promenad och ärenden i staden. En betydande del av bilderna är självporträtt, oftast med hjälp av speglar och reflektioner i fönster. Maier var en självlärd fotograf och en amatör i ordets rätta bemärkelse: någon som gör någonting för kärleken till görandet, inte av professionella skäl. Amatör betyder älskare.

Det mest fascinerande var att Maiers bilder till största del förblev oframkallade. Hon visade sällan eller aldrig sina bilder för någon annan och såg dom egentligen aldrig själv heller, förutom i kameran vid exponeringsögonblicket. En sann fotograf, fotograferande enbart för fotograferandet, inte för bilden.

Med kärlek för görandet (i grundläggande betydelse: konsten, färdigheten), inte det fotografiska objektet, fetischen. En ironi då att hennes bilder och fotograferande fetischerats så efter hennes död.

Efterhistorien är lika fascinerande den: en ung hobbyhistoriker, John Maloof, köper år 2007 på en auktion upp ett stort antal oframkallade filmrullar och upptäcker Vivian Maiers verk. Auktionen genomförs för att Maier inte kunnat betala hyran för det förråd där hennes hem och äodelar magasinerats. Hon lever i stort sett som hemlös under denna period. Maloof vet till en början inte vems bilderna är men lyckas efter idogt arbete spåra Maier. Dock får han aldrig träffa henne innan hon dör 2009, efter en tid på ett vårdhem.

Maloof lyckas få tag i fler delar av Maiers kvarlämnade bilder efterhand och förvaltar idag hennes arkiv. Utställningar sammanställs fortlöpande världen över och böcker och filmer produceras. Denna vår och sommar ställs Vivian Maier ut på två platser i Sverige, i Zurich, i Arlington (Texas) och i Madrid. Sedan 2010 har Vivian Maiers verk visats vid 50 tillfällen i Nordamerika, Europa, Sydamerika och Asien och Australien.

Vivian Maier är verkligen en amatör, utan skolning och djupare metodik, utan djupare kunskap om fotografi än den som kan förvärvas genom trial-and-error. Hon lever på sin begåvning. Hon har en skarp blick för bilden, hon är en mycket kvalificerad åskådare, som också lyckas fånga de ögonblick hon upptäcker. Det hon fångar är livet i storstaden, den miljö hon lever hela sitt vuxna liv och yrkesliv i.

Som aktiv och mycket skarpsynt betraktare av staden har Vivian Maier sitt största värde. Hon uttrycker sig genom fotografi, ja, men om vi betraktar henne som fotograf går vi miste om något och skymmer hennes arbete bakom fotografins regler och kanon. Att försöka jämställa henne med Diane Arbus, Helen Levitt och Robert Frank är meningslöst.

Vivian Maier – Street Photographer

13 februari–22 maj

Dunkers kulturhus

Vivian Maier – In her own hands

26 februari- 22 maj 2016

Kulturhuset Stockholm

Self-Portrait, Vivian Maier 1954

© Vivian Maier/Maloof Collection,

Courtesy Howard Greenberg Gallery, NY

Allt det karaktäristiska för stadens liv finns i Vivian Maiers bilder. I största delar: fulheten, smutsigheten, larmet, trängseln. Men också mångfalden och det tillåtande. Allt det vi älskar och hatar med att bo i den större staden. Allt det som gör det uthärdligt och outhärdligt att leva sitt liv i den både fysiska och mentala skönhet, smuts och misär som staden är. Den moderna människans främsta skapelse. Som bildström är Maiers bilder en kraftfull ljudbild och stämning av städer i New Yorks och Chicagos kaliber och förebild för alla de som aspirerar.

Men på grund av Maiers amatörskap behöver bildmaterialet styras och modereras till en högre verkshöjd än de enskilda verken bär självständigt. Det finns en stor mängd riktigt bra bilder i hennes produktion, men en hel del är också högst konventionella och både estetiskt och idémässigt svaga. Med ett medvetet och konceptuellt starkt urval kan absolut en bra samling och sammanställning göras, men resultatet beror nästan helt på det. Ett obegävat urval av Maiers bilder riskerar att landa i en platthet som hennes totala kvaliteter och gripande öde inte förtjänar. Att låta hennes sämre bilder bli tongivande är oförtjänt både för den fotografikonst det finns ambitioner att skriva in Maier i och för de politiska ambitioner som syns i framlyftandet av henne.

Dunkers kulturhus gör en konventionell utställning med ett jämntjockt urval av svartvit gatufotografi. Inga starka koncept är uttalade. Det låter sig absolut göras om alla ingående delar är av hög kvalitet. En högkvalitativ konventionalitet kan göra Maiers fotografi rättvisa på ett balanserat sätt, utan missriktade ambitioner och pretentioner som blir kontraproduktiva.

Kulturhuset i Stockholm går på tunnare is. Ambitionen är att visa nya vinklar och hittills opublicerade delar av Maiers produktion, men urvalet är bildmässigt och estetiskt svagt och ger ingen radikalt ny bild av fotografen. Urvalet

Ovan:

New York, Undated

New York, 1953

Chicago, May 27 1970

Chicago, August 1975

Till vänster:

Florida, April 7 1960

© Vivian Maier/Maloof Collection,

Courtesy Howard Greenberg Gallery, NY

har inte lyckats hålla det alltför pittoreska på avstånd, som ofta är närvarande hos amatör-fotografen. Den tekniska nivån på de utställda kopiorna har fått kritik och den är befogad. Kopiorernas kvalitet hamnar i vägen för bilderna, vilket aldrig får hända.

Tyvärr behandlas Maiers bilder många gånger på ett ytligt och slarvigt sätt. Hennes många självporträtt och metod med speglingar kopplas till vår samtids selfie-kultur. En slapp och grund tankefigur. Kulturhuset i Stockholm sätter upp speglar i utställningen och lockar självupptagna och respektlösa besökare att osäkra sina smartphones. Den form av Homo Fotograficus som idag likt lämlar eller gräs-hoppor översvämmar våra städers gator, våra utställningsrum och våra informationsmotorvägar slipper vi se i Vivian Maiers bilder. Hos henne är fotografen ett subjekt.

Selfien handlar om att visa upp sig för andra, att vinna uppskattning genom att visa upp sin förträfflighet. Att framställa sig själv som någonting man inte är, men hemskt gärna vill vara. På det sättet är selfien vitt skild från självporträttet, denna klassiska konstnärliga genre.

Som självporträttskonstnär är Vivian Maier originell och kreativ. Där finns många av hennes bästa bilder. Där syns den paradox som hon också var, en udda och tillbakadragen person som samtidigt gärna poserar och visar upp sig framför kameran. Men mest inför sig själv.

Självporträttet är möjligtvis som selfien på en punkt: det är en uppvisning, det finns en stolthet och en skamlöshet där. Det finns en narcissism, en förtjusning inför sig själv som är tydlig hos Vivian Maier. Någon gång syns hon till och med förförisk inför sig själv, på ett subtilt och sofistikerat sätt. En totalt annorlunda narcissism än den som grasserar idag, vår tid visar inte upp en egenkärlek som är finstämd, nyfiken och sensuell. ■

Ovan:

Self-Portrait, Chicago area, undated

Self-Portrait, 1956

Till höger:

Self-Portrait, Undated

© Vivian Maier/Maloof Collection,

Courtesy Howard Greenberg Gallery, NY

1956

© Vivian Maier/Maloof Collection,
 Courtesy Howard Greenberg Gallery, NY

Self-Portrait, New York, October 18 1953

© Vivian Maier/Maloof Collection,
 Courtesy Howard Greenberg Gallery, NY

Ctrl+C Uppsala

Pär Eliaeson

Det postmoderna estetiska tillståndet lär oss att det inte längre finns några original och att allt är lånat. Men det innebär inte att alla regler och moral och etik och respekt sätts ur spel. Tvärtom. Kanske att dessa dygder blir ännu viktigare på en spelplan där allt är tillåtet. Post-modernismen är ingen nihilism, den är en frihet från förutfattade sanningar och fasta ramar. Men kravet på kvalitet och professionalitet kvarstår, kriterierna och referenserna är bara momentana och lokala istället för absoluta och universella. I en sådan tid är den kvalificerade kritiska utsagan viktigare än någonsin.

Samplingskulturen är en fullständigt oundgänglig del av vår estetiska samtid. Men att oreflekterat kopiera och slapt referera är fortfarande möjligt, så länge det kreativa arbetet utförs av det högst felbara och till största del tämligen medelmåttiga släktet människa. Och det är inte bara förargelseväckande när det händer i ett enskilt fall, det är också skadligt för hela kulturens villkor. Det hotar i själva verket det frihet som gör kopieringen (och samplingen) möjlig!

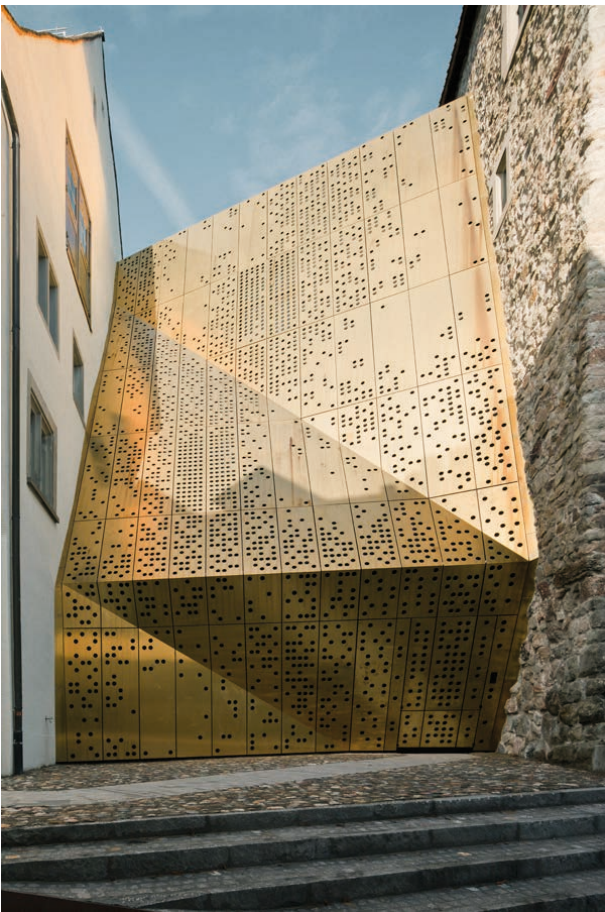
Flera personer i arkitektursverige har gjort mig uppmärksam på två fall av kopiering (båda i Uppsala!), som visar på när den slappa och respektlösa kopieringen blir övertydlig. Dom är båda helt otroliga egentligen!

Fastighetsägaren Uppsala Akademiförvaltning tillsammans med fastighetsutvecklaren NCM Development och SF Bio tog hösten 2015 fram ett förslag till biografanläggning i ett centralt läge i Uppsala, hörnet Klostergatan/Dragarbrunnsgatan. Arkitekter har varit uppsalakontoret Werket arkitekter.

Med hjälp av bilderna här intill blir det helt uppenbart hur Werket har gjort sin illustration, som figurerar flitigt i press kring projektet. Man har fullständigt skamlöst klippt och klistrat från ett allmänt tillgängligt fotografi tillhörande det schweiziska kontoret :mlzd och fotografen Dominique Marc Wehrli. Fotografiet visar en färdig byggnad, som publicerats flitigt och som utsågs till Årets byggnad 2011 av det schweiziska arkitektförbundet. Och någon referens eller upphovsrättslig hänvisning finns självklart inte i Uppsala Akademiförvaltnings förslag genom Werket arkitekter. Den är också fullständigt omöjlig. Ytterligare kommentar är överflödig.

Själva Uppsala kommun har också halkat på kopieringsknappen. I ett planprogram för stadsdelen Ulleråker illustreras visionerna för det gamla sjukhusområdet med en ståtlig offentlig byggnad intill nya klimatsmarta kommunikationer. Huset är direkt kopierat från danska storkontoret Schmidt Hammer Lassens högupplösta pressmaterial. Ingen referens till den befintliga byggnaden och dess arkitekt. Detta är visserligen en idémässig illustration till en översiktlig planering och inget förslag till en konkret byggnad, men att den görs av en kommunal förvaltning är ändå hårresande.

De danska storheterna har kopplat in advokater, det mindre schweiziska kontoret tar det med gott humör och bloggade skojfriskt själva om det när de fick kännedom. De bådas reaktioner visar väl på omfånget av problemet. ■

A

B

C

D

Arkitekturtidskriften KRITIK

Prenumeration: 4 nr/år, 500 SEK

Prenumeration: 1 nr/tillsvidare, 125 SEK

Lösnummer: 125 SEK + porto

Beställes på www.syntesforlag.se

Lösnummer säljs även här:

Press stop-butikerna

Pressbyråns specialistbutiker

Stockholm: Konst-ig,

Åsögatan 124

Göteborg: Konstmuseets bokhandel,

Götaplatsen

Malmö: Form/design center,

Lilla torg 9

Olsson & Gerthel,

Engelbrektsgatan 9

Medverkande:

Pär Eliaeson

ingenjör, arkitekt, skribent och fotograf, Stockholm

Mikael Askergren

arkitekt och skribent, Stockholm

Paul Hansson

byggnadsantikvarie och skribent, Malmö

Jan Hietala

konstnär och filosofie doktor i arkitektur, Stockholm

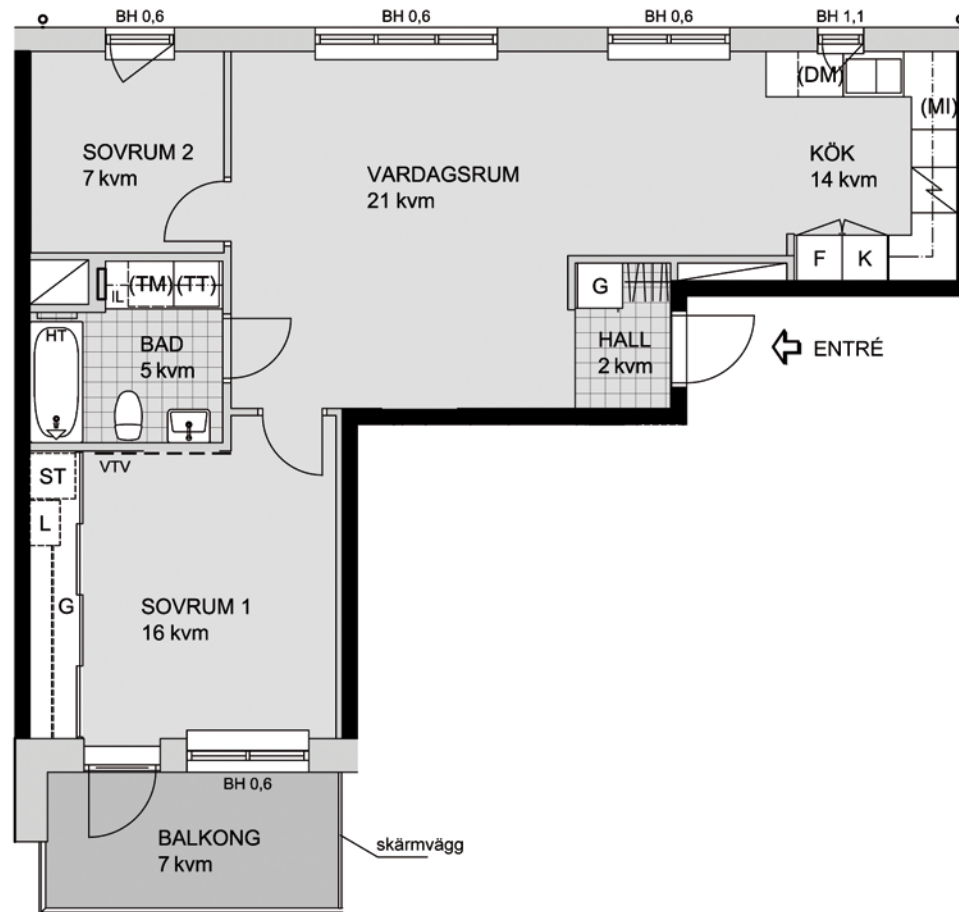
Tora Färnström

statsvetare och skribent, Stockholm

utredare på Tankesmedjan Tiden

3

rum & kök, 68 kvm
Optikvägen 6

FÖRKLARINGAR

G	SKJUTDÖRRSGARDEOB
L	LINNE, TRÄDBACKAR
ST	STÄD
✓	SPISHÄLL
K	KYL
F	FRYS
(MI)	FÖRBERETT FÖR MIKRO I VÄGGSKÅP
(DM)	FÖRBERETT FÖR DISKMASKIN

(TM)	FÖRBERETT FÖR TVÄTTMASKIN
(TT)	FÖRBERETT FÖR TORKTUMLARE
IL	INSPEKTIONSLUCKA
HT	HANDDUKSTORK
—	BETONGVÄGG
—	GIPSVÄGG
BH	BRÖSTNINGSHÖJD
	KAPPHYLLA

